

BOEKBESPREKINGEN

BIJBELWETENSCHAPPEN

Jens Adam, *Paulus und die Versöhnung aller. Eine Studie zum paulinischen Heilsuniversalismus*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2009, X + 470 p., € 39,90 (ISBN 9783788723682).

De vraag naar de alverzoening heeft de christelijke kerk vanaf de eerste eeuwen bezig gehouden. Zowel voorstanders als tegenstanders beroepen zich op het getuigenis van de Schrift. De auteur van deze lijvige studie richt zijn onderzoek bij de behandeling van dit thema op de paulinische gegevens, met name die uit de brief aan de Romeinen. De vraag naar het universalisme bij Paulus is volgens hem ten diepste de vraag of de reeds nu met God verzoende gemeente, die door Hem is verkoren en geroepen en bij het geloof bewaard blijft, onder bepaalde voorwaarden en op een bepaald tijdpunt universele uitbreiding zal krijgen, zodat dan God alles in alles zal zijn. Vooral de exegese van Romeinen 11:32 is hierbij in het geding. Hoe passen de uitspraken over de noodzaak van het geloof in Jezus Christus als weg om te delen in het heil daarin? In een minutieuze studie - een voorbeeld van de bekende Duitse 'Gründlichkeit' - zoekt de auteur in dit vragencomplex een weg.

Het eerste deel is een uitvoerig overzicht over de verschillende posities in de huidige bijbelse theologie. Deel II gaat in op structuur en opbouw van de Romeinenbrief, de paulinische uitspraken over *pas* en *pantes*, de teksten over de toorn van God, het oordeel en de verwerping en de wijze waarop over geloof en geloven gesproken wordt. Het derde deel bevat een exegetisch exposé van een aantal passages uit de Romeinenbrief (1:16-17; 3:21-26; 4:1-25, 5:12-21, 8:28-30, 11-25-32) over het thema van dit boek, terwijl het werk wordt afgesloten met een samenvatting en conclusies.

De auteur spreekt indringend over de ernst van het gericht. Maar tegenover de donkere dreiging van dood en verderf staat het eschatologisch verzoenend handelen van God. Cruciaal lijkt me de volgende uitspraak: 'Der paulinische Heilsuniversalismus hat seinen unhintergehbaren Fixpunkt in Gottes nie endende Liebe und Gnade; wie er sich in Jesus Christus der Welt gezeigt hat, so wird er sich am Gerichtstag, mithin bei der Parusie Christi, als eben derselben offenbaren, der den Unglauben des Geschöpfes zum Glauben wendet, die Sünde verdammt, aber den Sünder errettet, dem Verblendeten die Augen öffnet, das Nichtige vernichtet und das Nichtseiende ins Dasein ruft' (p. 236). De schrijver wijst een beperkende betekenis van *pantes* en *polloi* in Rom. 5:12-21 af. Als de val in Adam universeel is, geldt dat ook voor de heerschappij van de genade.

Hoe zit het dan met het geloof als weg om te delen in het heil? In ieder geval verstaan we Paulus verkeerd als we *pistis* en *pisteuein* opvatten als een voorwaarde of een menselijk aandeel. Geloof wordt gewerkt door het scheppend handelen van God. De zekerheid van de *perseverantia* als werk van God waarborgt dat zij die tot geloof zijn gekomen bij het geloof bewaard blijven voor de verheerlijking. Uiteindelijk lopen de wegen van God uit op de ontferming over allen, Joden en heidenen, in het eschaton. Romeinen 11:32 wordt door de schrijver uitgelegd tegen de achtergrond van de *pantes* - woorden uit Romeinen 5. De verharding waar in Romeinen 9-11 over gesproken wordt voltrekt zich binnen Gods heilshandelen en is niet Gods laatste woord over Israël. Het gaat om een voorlopige verharding die in het eschaton wordt opgeheven. De auteur wil van een heilsuniversalisme los van kruis en opstanding niet weten. Een alverzoening die afziet van de belijdenis

van de opgestane en verhoogde *Kurios* is voor Paulus een denkonmogelijkheid. Daarom gaat het paulinische heilsuniversalisme met het *signum* van het geloof in Jezus Christus samen. Buiten Christus heeft de mens niets anders te verwachten dan een rechtvaardige veroordeling voor de rechterstoel van God. Maar, zo versta ik de schrijver, uiteindelijk wordt door de hemelse Rechter de zonde veroordeeld, maar de zondaar begenadigd en bevrijd tot de gemeenschap met God. Het bezwaar dat een dergelijk universalisme de verkondiging van de *Kurios* overbodig zou maken, is volgens de auteur niet in strijd met dit paulinische universalisme. Verkondiging die tot geloof roept, blijft nodig in een wereld waar zo velen los van Christus hun weg gaan. Maar uiteindelijk triomfeert de genade in de gekruisigde en opgestane *Kurios*, die bij zijn parousie de goddeloosheid en het ongeloof zal wegnemen.

Het zal duidelijk zijn dat Adam op geen enkele wijze voedsel wil geven aan een postmodern relativisme voor wie alle religies wegen tot God zijn. Sleutel van Gods heilshandelen is, zoals de schrijver het uitdrukt, de 'Christo-Logik'. Het boek heeft me geraakt, juist door de eerlijke wijze waarop de auteur naar de teksten wil luisteren. Hebben we in de gereformeerde orthodoxie de teksten die over heil voor allen spreken, niet vaak in een dogmatisch raam gewrongen om aan de reikwijdte van het 'allen' te ontkomen? Anderzijds roept deze studie de vraag op of de auteur het mysterie van verkiezing en verwerping niet te veel langs de lijn van de christologie wil oplossen. Hier en daar kreeg ik het gevoel dat de slotconclusie al vrij snel in het boek om de hoek komt kijken? Wordt recht gedaan aan woorden als 1 Korintiërs 1:18-25 en 2 Korintiërs 5:11, om maar een paar plaatsen te noemen? Dreigt de christologie hier de pneumatologie niet te verzwelgen? Je kunt nooit hoog genoeg opgeven van de universele betekenis van het evangelie - en toch: blijft aan de rand van het bijbels getuigenis niet de aangrijpende mogelijkheid dat een mens verloren kan gaan? Daar zullen we nooit lichtvaardig over kunnen spreken. We zullen de Schriftgegevens nog minder in een schema mogen persen, zodat het de vreugde en de ernst van de verkondiging verdonkert. In elk geval heeft dit boek me nog weer eens overtuigd van de waarheid van een woord van Van Ruler dat de bijbelse prediking van de verzoening langs de rand van de algemene verzoening scheert.

A. Noordegraaf

François Bovon, *New Testament and Christian Apocrypha. Collected Studies II*, edited by Glenn E. Snyder (WUNT 237), Mohr Siebeck, Tübingen 2009, VIII + 382 p., € 139,00 (ISBN 9783161490507).

De in dit boek gebundelde opstellen bestrijken naast enkele bijdragen over de nieuwtestamentische ethiek, de missionaire praktijk van het vroege christendom, Paulus en de Openbaring van Johannes vooral twee terreinen waar Bovon zich al vele jaren mee bezig houdt, namelijk het onderzoek naar de geschriften van Lucas en de vroegchristelijke apocriefe literatuur. Het is een voorname bundel die getuigt van groot vakmanschap en grondig onderzoek. Voor een deel dragen de opstellen een specialistisch karakter. Maar altijd weer laat de auteur zien dat hij exegetiseert met het oog op de actuele vragen van vandaag. De bijdragen bestrijken zo'n kleine veertig jaar onderzoek.

Ik noem enkele zaken die me al lezend getroffen hebben. In een bijdrage over de christelijke ethiek concludeert de auteur dat het evangelie geen ethische oplossingen biedt, maar wel de normatieve bron van ons engagement, onze beslissingen en onze intenties moet zijn. Een mooie bijdrage is gewijd aan de persoon van Christus in het boek Openbaring. Bovon wijst op de politieke dimensie, maar merkt daarbij op dat het hier niet gaat om politiek messianisme. De geschiedenis staat in het teken van het Lam dat overwint. In de lucaanse tekening van de figuur van Mozes moe-

ten we, aldus Bovon, vooral oog hebben voor de profetische connotatie van de thora. Er is sprake van een bescheiden typologie tussen Mozes en Jezus. Ten aanzien van de vragen rondom traditie en redactie van de geschiedenis van Cornelius wijst de auteur enerzijds op de lucaanse redactie, maar handhaaft anderzijds de historiciteit van de bekering van Cornelius.

Interessante bijdragen zijn gewijd aan de Acta van Filippus, de rol van de priesteres in dit apocriefe boek en de figuur van Maria Magdalena. In een opstel over 'Paul als Document and Paul as Monument' gaat de auteur diverse interpretaties van Paulus na vanaf de tweede eeuw tot en met Nietzsche en Barth. De laatste bijdrage is een meditatieve bijdrage over de visie van de auteur op de Schrift. Wat de Bijbel zijn eenheid geeft is de persoon van God en Christus. Wat de Bijbel zijn gezag geeft is de activiteit van de Heilige Geest in de gemeenschap van de kerk. Bovon neemt zijn lezers mee in zijn overwegingen, wikt en weegt en is soms in zijn conclusies wat tegendraads. Maar het zijn stuk voor stuk stimulerende bijdragen. Het is verheugend dat deze her en der gepubliceerde artikelen op deze wijze niet in het vergeetboek raken. Rest me nog te vermelden dat uitvoerige registers het werk ook bruikbaar maken als naslagwerk.

A. Noordegraaf

P.H.R. van Houwelingen, *Timoteüs en Titus. Pastorale instructiebrieven* (CNT, 3^e serie), J.H.Kok, Kampen 2009, 319 p., € 34,90 (ISBN 9789043516792).

De Kamper nieuwtestamenticus heeft opnieuw een deel verzorgd in deze bekende commentarenreeks. Het is een instructieve commentaar die met name ook voor de prediking van betekenis is. De exegetische kwesties worden zo behandeld dat de lezer ook door de lay-out zich snel oriënteren kan ten aanzien van de verschillende standpunten. Daarbij verliest de auteur zich niet in allerlei details, die het zicht op de scopus van een perikoop kunnen belemmeren.

Een discussiepunt is bij deze brieven altijd weer de vraag naar de auteur. Tegen de trend van velen nieuwtestamentici die de brieven aan Paulus ontzeggen, kiest Van Houwelingen op grond van mijns inziens valide argumenten er voor Paulus als auteur van de brieven te beschouwen. Dat roept dan wel de vraag op naar de historische inbedding. Ook zij die de echtheid verdedigen kiezen soms voor een late datering en denken daarbij aan een periode na de in Handelingen 28 beschreven gevangenschap. De apostel zou na de door Lucas genoemde twee jaar in vrijheid zijn gesteld, een reis naar Spanje hebben gemaakt en daarna zou hij opnieuw zijn gearresteerd. In die periode zouden deze drie brieven geschreven zijn. Van Houwelingen wijst deze optie af en is van mening dat 1 Timoteüs en Titus te situeren zijn tijdens de in Handelingen 20 genoemde collectereis van Paulus richting Jeruzalem en 2 Timoteüs in de in Handelingen 28 genoemde periode. Toch roept ook deze positie vragen op. Het argument dat het vreemd is dat Lucas van zo'n tweede gevangenschap geen melding maakt, keert zich ook tegen de optie van Van Houwelingen en is als *argumentum e silentio* niet sterk. De geladen woorden uit 2 Timoteüs 4:16vv passen bovendien slecht bij de lichte vorm van detentie waar Handelingen 28 van spreekt. Daar komt bij dat nergens in Handelingen 20 staat dat Timoteüs alvast van Kreta naar Efeze is gereisd. Met Ridderbos en anderen acht ik daarom een latere datering aannemelijker, hoewel het Van Houwelingen is toe te geven dat ook daarmee niet alle vragen zijn opgelost.

Het commentaar zelf heb ik geboeid gelezen. Prachtige bladzijden schrijft de auteur over de hymnische woorden van 1 Timoteüs 3:16. Ik wijs voorts op de fraaie exegese van 2 Timoteüs 3:16-17, woorden die in de Schriftleer altijd weer een belangrijke plaats innemen. Overtuigend vind ik ook zijn afwijzing van de exegese van Calvijn ten aanzien van de *presbuteros* in hoofdstuk 5 van

de eerste brief. De predikant, zoals wij die kennen, is niet af te leiden uit deze woorden. Minder overtuigd ben ik door de uitleg van de passage over de weduwen. Van Houwelingen meent dat het hier alleen gaat om hulpbetoon en niet om een functionele bijdrage in de hulpverlening. Al is de auteur toe te geven dat je latere gegevens uit de tweede en derde eeuw niet moet inlezen in de Pastorale brieven, het *katalegein* (1 Tim. 5:9) wijst toch sterk in de richting van inschrijving of registratie. Waarom zou je bovendien vanaf de leeftijd van zestig jaar pas levenslang ondersteuning krijgen? Verrassend is de wijze waarop Van Houwelingen Psalm 22 betreft bij de uitleg van 2 Timoteüs 4:9-18. Wie in de lijdensweken zoekt naar variatie in de tekstkeus, doet er goed aan eens naar deze passage te kijken. De vraag of Paulus zelf op Kreta is geweest wordt door de auteur ontkennd beantwoord. Dat ligt in de lijn van de door hem gekozen verbinding tussen Handelingen 20 en deze brief. Een bezwaar is dat je dan het ‘achterlaten’ in Titus 1:5 moet interpreteren als ‘blijven’. Zo is er meer te noemen waarbij je met de schrijver van mening kunt verschillen. Maar een goed commentaar geeft daar ook ruimte voor. En de wijze waarop Van Houwelingen de verschillende argumenten vermeldt, geeft de gebruiker de gelegenheid zelf tot een afweging te komen. Van harte aanbevolen.

A. Noordegraaf

Arie Zwiep, *Tussen tekst en lezer. Een historische inleiding in de bijbelse hermeneutiek*. Deel I: De vroege kerk - Schleiermacher, VU University Press, Amsterdam 2009, 453 p., € 35,95 (ISBN 9789086593422).

Vanaf de tijd dat Zwiep theologie begon te studeren, is hij gepakt door de hermeneutische vragen. Dat bracht hem er toe het terrein van de interpretatie van de bijbelse geschriften, met name van het Nieuwe Testament, in kaart te brengen in een tweedelig werk. Daar is moed voor nodig, want er is in de loop der eeuwen op heel verschillende wijze over de bijbeluitleg en de vertolking gesproken. De primaire bronnen zijn onuitputtelijk en ook de secundaire literatuur is oeverloos. Daarbij komt dat in het heen en weer tussen de tekst van de Schrift en de lezer de theologische en culturele situatie altijd weer meespeelt.

De auteur is er in geslaagd een zeer leesbaar boek te schrijven zonder zich te verliezen in al te gedetailleerde opsommingen. Drie hoofdstukken zijn gewijd aan het Vroege Christendom, daarna komen de Middeleeuwen, het Humanisme, de Reformatie en de periode tussen Reformatie en Verlichting ter sprake, terwijl twee hoofdstukken een schets bieden van het Verlichtingsdenken en de opkomst van de historische kritiek. Deel I eindigt met een prachtig hoofdstuk over de hermeneutiek van Schleiermacher. Na diens dood kun je spreken over een periode van windstilte die Zwiep terecht interpreteert als stilte voor de storm.

In de inleiding geeft de auteur zich rekenschap van zijn eigen uitgangspunten en zoekt hij voorzichtig een weg tussen een binnenperspectief en een buitenperspectief. Een exegeet neemt altijd zijn eigen vooronderstellingen mee. Toch probeert Zwiep vóór alles te luisteren en zijn gesprekspartners niet voortijdig in de rede te vallen. Zwiep typeert zijn werk als een *bricolage* (Derrida), waarmee hij wil aangeven dat hij veel laat liggen. Hij is, zegt hij ergens, door de geschiedenis heen gegaan alsof hij door een winkelcentrum loopt, bij de ene winkel wat langer stilstaat dan bij een andere en al winkelend keuzes maakt. Zoiets is te verdedigen, maar het betekent wel dat bepaalde aspecten en figuren buiten beeld blijven. Ook impliceert deze werkwijze dat een duidelijke thematische leidraad ontbreekt. In dat opzicht onderscheidt het boek zich van het bekende werk van H.W. de Knijff die de geschiedenis van de hermeneutiek beschrijft onder het

gezichtspunt van de verhouding tussen waarheid en historie. Het verschil typeert denk ik de exegeet versus de dogmaticus. Niettemin is mijn bewondering voor dit *magnum opus* groot. Het is mede door de uitvoerige noten en literatuuropgaven ook een naslagwerk geworden. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een concluderende paragraaf en een samenvatting, zodat de lezer toch de draad blijft vasthouden.

Uiteraard zijn er bij een zo veel omvattend onderwerp ook vragen te stellen. Zo vind ik dat de auteur in een overigens mooi overzicht over de allegorese te weinig het verschil tussen typologie en allegorese laat uitkomen. Ik constateer daarbij dat het aanvankelijke negatieve oordeel over de allegorese in latere hoofdstukken wat recht getrokken wordt. Dat Luther negatief stond tegenover de brief van Jakobus mag waar zijn, maar Luther heeft deze brief nooit van de canonlijst geschrapt en heeft meer dan de helft van alle teksten uit deze brief als gezaghebbende geciteerd. Op p. 315 lezen we een kritische noot ten aanzien van de protestantse scholastiek uit de na-reformatorische tijd. De opvatting van deze scholastieke theologen dat de goddelijkheid en het gezag van de Schrift uitsluitend door de christen ervaren en erkend wordt heeft volgens Zwiep als gevolg dat de bijbel een boek voor ingewijden wordt en zijn publiek karakter verliest. Over deze zin heb ik me verbaasd. Erkenning van het Schriftgezag is toch zaak van geloof, waarbij het getuigenis van de Heilige Geest een centrale plaats inneemt. Er is mijns inziens op dit punt continuïteit tussen de na-reformatorische theologie en de reformatoren. Bovendien schreven deze auteurs in een klimaat waarin de kerk een publieke functie innam in de samenleving.

Onvermijdelijk mis je een en ander. Zo had ik over de hermeneutische vragen rond de Joodse apocalyptische literatuur wel wat meer willen horen. Ook de namen van Bernhard van Clairvaux wiens Hoogliedinterpretatie tot ver in de zeventiende eeuw heeft doorgewerkt, en Hermann Friedrich Kohlbrugge, die eenzame stem uit de 19^e eeuw, ontbreken.

Waar staat Zwiep stelt? Wie daar benieuwd naar is moet wachten op deel II. De auteur stelt zijn lezers een hermeneutisch postscript in het vooruitzicht waarin hij bijbelse, historische en theologische bevindingen van dit hermeneutisch avontuur in een systematisch-hermeneutisch kader wil plaatsen. Terecht wijst hij op de diepingrijpende cesuur van de Verlichting en de opkomst van de historische kritiek waarbij het handelen van God in de geschiedenis hoe langer hoe meer verdwijnt. Spannend wordt dan de vraag wat dat betekent voor een hermeneutiek die aan het openbaringskarakter van de Schrift recht wil doen en tegelijk aanwezig wil zijn op het speelveld van de wetenschappelijke exegese. En wat betekent het goed recht van een theologische exegese? Ik denk ook aan de vragen rondom Schrift en canoniciteit? In hoeverre is er binnen de historische opzet ruimte voor een verankering van de canon in de heilsgeschiedenis, zoals destijds door Herman Ridderbos naar voren is gebracht. Ik laat het bij deze vragen en spreek graag de hoop uit dat het de auteur gegeven mag worden binnen afzienbare tijd zijn werk te voltooien.

A. Noordegraaf

KERK- EN THEOLOGIEGESCHIEDENIS

M.A. van den Berg, *Het rijk van Christus als historische realiteit. Calvijns anti-apocalyptische uitleg van het boek Daniël*, Uitgeverij de Banier, Bunnik 2008, 387 p., € 34,90 (ISBN 9789033629402).

De studie van dr. M.A. van den Berg belicht Calvijns radicaal anti-apocalyptische uitleg van Daniël. De hoofdtitel *Het rijk van Christus als historische realiteit* laat duidelijk zien waar volgens

de onderzoeker het zwaartepunt in de uitleg van Calvijn ligt. De noodzakelijke toespitsing in dit onderzoek heeft niet geleid tot een versmald beeld. Eén van de verdiensten van dit boek is de grondige wijze waarop de auteur de historische context schetst en die vervolgens ook weet aan te wijzen in het werk van Calvijn. Daniël klinkt dan vooral tegen de politieke achtergrond van het Frankrijk van 1559-1561. De invulling van de monarchie was niet onomstreden en het giste onder hervormingsgezinden of de tijd niet gekomen was voor verzet? Die achtergronden spelen, vaak op bedekte wijze, mee in Calvijns uitleg.

Die uitleg door Calvijn is in hoofdstuk II in het kader geplaatst van het geheel van zijn uitleg van Heilige Schrift. Hier komt tevens het grote belang van goede theologische educatie in de Schrift aan de orde voor de opbouw van de gehele gemeente. Daarmee worden achtergronden en bedoelingen van Calvijns exegetisch werk helder. In de hoofdstukken III en IV besteedt Van den Berg ruime aandacht aan de historisch-apocalyptische uitleg van Daniël door Melanchthon en de christologische uitleg door Oecolampadius om zo in het vervolg van de studie o.a. het eigene van Calvijns uitleg beter te kunnen signaleren en beschrijven.

De kern van het boek wordt gevormd door het vijfde hoofdstuk dat als titel draagt 'Calvijn en het *regnum Christi* in Daniël'. In circa 130 bladzijden beschrijft Van den Berg wat volgens Calvijn de essentie is van de profetie van Daniël. Het gaat daar om het eeuwige Rijk van Christus. Dat staat voor Calvijn vast. In zijn verwerking van andere uitleggers vanuit de brede kerkelijke traditie maakt hij een eigen gebruik van de bronnen en hij kiest daarbij zelfstandig positie ook ten opzichte van Melanchthon en Oecolampadius. Deze studie laat helder zien dat tussen Calvijn en de Joodse uitleg een beslissend verschil bestaat rond de visie op de rijken in Daniël. Calvijn ziet, mede door zijn christologisch verstaan van het Oude Testament, 'het vijfde rijk' aangebroken met en beperkt tot de komst van Christus en de oorsprong van de kerk door de verbreiding van het evangelie in de eerste eeuw. In zijn uitleg van de vier rijken uit Daniël benut hij allerlei historische gegevens uit profane bronnen om recht te doen aan zijn overtuiging dat het in Daniël gaat om de beschrijving van de historische realiteit. Dat aspect krijgt terecht veel aandacht in deze dissertatie. In Calvijns, niet altijd faire, weerlegging van de zes Joodse bezwaren die Abarbanel inbrengt proeft Van den Berg soms verlegenheid bij hem, o.a. met de verdeeldheid in opvattingen aan christelijke zijde.

Naast het belangrijke christologische en theologische aspect van Calvijns uitleg, krijgt Daniël als 'vorstenspiegel' aandacht. Dan is de uitleg verrassend actueel voor zijn eigen tijd. Er klinkt kritiek op de monarchie als regeringsvorm die blootstaat aan gevaren als tirannie en onwaardige raadgevers. Toch wijst Calvijn een algemeen recht van verzet af. Hij is zeer terughoudend in het gebruik van 'antichrist' en staat afwijzend tegenover een duiding als 'Turk' of 'paus'. Hij kiest, o.a. tegenover Melanchthon, voor een uitleg binnen het historische kader van Daniël en niet voor een apocalyptische. Daniël is voor Calvijn tevens een 'martelarenspiegel', al is hij terughoudend met het gebruik van het woord 'martelaar'. *Pietas* krijgt in allerlei facetten ruime aandacht. De actualiteit voor vervolgte geloofsgenoten in zijn dagen is met de handen te tasten. De profetie van Daniël als zodanig is vervuld. Het aanwijzen van een nadere (apocalyptische) vervulling in latere tijden acht Calvijn onjuist en gevaarlijk voor het gezag van de Schrift, omdat dan steeds bijstelling nodig is. Calvijns uitleg in zijn *praelectiones* acht Van den Berg - mede door de verscherpte situatie in Frankrijk - voorzichtiger dan die in de 47 preken over Daniël van rond 1552. Daniël geeft een troostboodschap en roept niet op tot overspannen verwachtingen en onbezonnen acties, maar tot een *tolerantia crucis*.

Deze studie leert ons Calvijn kennen als uitlegger, pastor en bewogen raadgever in een turbulente tijd. Graag feliciteer ik doctor Van den Berg. Deze fraaie en goed gedocumenteerde studie

beveel ik hartelijk aan. Dit werk stimuleert tot nadere studie omtrent de receptie van Calvijns visie en een breder onderzoek rond dit thema in Calvijns uitleg van het Oude en het Nieuwe Testament.
Apeldoorn T.M. Hofman

Rinse Reeling Brouwer, Bert de Leede, Klaas Spronk (red.), *Het calvinistisch ongemak. Calvijn als erflater en provocator van het Nederlandse protestantisme*, Kok, Kampen 2009, 250 p., € 24,90 (ISBN 9789016129)

Deze bundel bevat voornamelijk de referaten en co-referaten, gehouden tijdens de studiedag die de Protestantse Theologische Universiteit te Kampen op 27 april 2009 belegde als haar bijdrage aan het Calvijnjaar. De auteurs - elf (oud-)PTHU-medewerkers en vier 'externen', dus geen twintigtal zoals het boekomslog belooft - is door de redactie verzocht 'hun ongemak te verwoorden, te zoeken waar het "schuurt" tussen Calvijn en ons - vaak omdat Calvijn ons vreemd en ergerniswekkend is geworden, soms ook omdat hij een vraag belichaamt aan ons huidige kerkelijke en sociale leren en leven.' (11) Aan het trotse 'wij, calvinisten' en de overtuiging van Abraham Kuyper dat het calvinisme de 'meest zuivere openbaring van het christendom' zou zijn - hoezo ongemak? -, wordt in deze bundel zelfs geen vluchtige herinnering gewijd. Als erflater is Calvijn vooral ergerniswekkend, als provocator roept hij vooral weerstand op. Althans, dat leek de bedoeling van deze bundel. Inderdaad verraden niet alle auteurs affiniteit met Calvijn, en weten ze soms goed de pijnpunten te verwoorden. Anderzijds blijkt het goed mogelijk in deze recensie in te zoomen op enkele bijdragen die juist wel tonen zich door Calvijn te kunnen laten provoceren tot een positieve verwerking van zijn theologische erfenis.

Zo is Reeling Brouwer in de eerste bijdrage, 'Een zelfkennis die gebroken is door godskennis', duidelijk bezig met een poging om Calvijn 'in rapport met de tijd' te brengen. Hij wil de opningszin van de Institutie door Verlichting en Romantiek - en de door die geestesbewegingen aan Calvijn gestelde vragen - heentrekken en kiest een aantal recente wijsgeren tot gesprekspartner, om er daarmee voor te zorgen werkelijk in eigen tijd uit te komen. (22) Scherp is de demarcatielij die Calvijn trekt met het humanisme als mensbeschouwing: 'Het zelf is uit zichzelf onmachtig iets van heil voor zichzelf te realiseren, tenzij... [...] het wedergeboren wordt door de Geest [...]. Het geheim van het heil van de mens is in de raad Gods geboren en wordt van daaruit openbaar.' (25) Reeling Brouwer wijst erop dat het Calvijn in de *humanitas* niet gaat om de mensheid als zodanig die in het centrum wordt geplaatst, maar om concreet dienstbetoon. 'Wanneer we het over de mens hebben, dan niet zo, als ware hij centrum en grondslag van alle weten, vrijheid, geschiedenis. Die mens is voor ons een *abstractum*, dat te wantrouwen valt. Juist deze afgrenzing echter schept als het goed is ruimte, om het juist wel te hebben over concrete bewijzen van humaniteit, stuksgewijze fragmenten van een wedergeboren leven.' (27) In zijn reactie op Reeling Brouwer focust E.A. de Boer op diens spreken over Gods eeuwige verkiezing zonder de verwerping te noemen. Tegelijk richt hij daarmee zijn pijlen op W.H. Neuser, die met zijn opvatting dat Calvijn 'twee predestinatieren' hanteert volgens De Boer een valse tegenstelling creëert tussen de als 'opvallend pastoraal' getypeerde presentatie van dit leerstuk in de *congrégation* en het streng dogmatische boek 'Over de eeuwige predestinatie Gods'. De opmerking dat 'wat Rinse Reeling Brouwer over de mens gezegd heeft, in de persoon van Christus verankerd [zou] moeten worden om geldig te zijn' (48) had wat mij betreft wel uitgewerkt mogen worden.

G.W. Neven is er in zijn bijdrage van overtuigd dat de realiteit van het geloof de kwintessens van Calvijns theologie uitmaakt: de perceptie van het geloof is reëel. Neven is een leerling van o.a.

J.T. Bakker, die samen met H.M. Kuitert tot de beste leerlingen van G.C. Berkouwer behoorde; Neven vraagt zich aan het slot van zijn bijdrage af: 'Wat zullen de leerlingen van de leerlingen anders gaan doen?' Wat hem betreft een theologie in de lijn van het realisme van Calvijn (97). Volgens Neven is het de kracht van ieder groot denken, ook in de theologie, dat het zich zijn zaak - de opstanding van dit gebroken lichaam en deze vervuilde aarde, aldus Neven - niet laat afnemen. De voorwaarde is dat deze perceptie zich blijft bewegen binnen de dynamiek ofwel correlatie van woord en geloof. Neven noemt hier Berkouwer als voorbeeld, en diens leerlingen Bakker en Kuitert als voorbeelden van leerlingen die er alles aan hebben gedaan om onder de condities van deze correlatie theologie te beoefenen, maar beiden 'uit het nest van de correlatie gevallen zijn'. (95) Niet dat Berkouwer de correlatie van woord en geloof hetzelfde heeft ingevuld als Calvijn: 'Bij Calvijn worden volgens mij woord en geloof(perceptie) bijeen gehouden, omdat de perceptie van de dingen zelf deel van het geloof uitmaakt. De correlatie is bij hem zelf geen methode.' (96)

De twaalf overige bijdragen raken vele thema's. Het Oude Testament bij Calvijn komt aan de orde in bijdragen van J.-W. Wesselijs en H.-M. Kirn. De laatste zoekt bij Calvijn naar inspiratie voor de joods-christelijke dialoog. H. de Leede gaat in op 'meditatio futurae vitae' in een cultuur waarin 'tijd gaat voor eeuwigheid'. Boeiend is het verhaal van D.J. Smit over de erfenis van Calvijn in Zuid-Afrika, en J.H. van der Laan biedt niet alleen een ontmythologisering van onjuiste conclusies ten aanzien van het feit dat Calvijn op Eerste Kerstdag gewoon verder preekte uit Deuteronomium - 'hij geeft hiermee niet het signaal af dat hij het kerstfeest als onbeduidend beschouwt, maar dat hij het juist hoog wil houden' (168-169) -, maar geeft en passant ook een mooi overzicht van allerlei lezingensystemen. G.G. de Kruijf schrijft over 'Theocratie en vreemdelingschap', C. Stark over Calvijns benadering van de hoorder in zijn preken, J. Hoek over Calvijns avondmaalsvisie, L.J. Koffeman over de 'oecumenische factor' van Calvijn en H. Noordegraaf over 'Calvijn, calvinisten en kapitalisme'. G.J. van Klinken laat zien dat aanvaarding van Gods wil en zelfonderzoek direct na de Duitse inval in de zomer van 1940 deel uitmaakt van het gedachtegoed van het Nederlandse calvinisme. Tegelijk blijkt dat ook toen het calvinisme een complex geheel van overtuigingen en attitudes naast elkaar vormde, met tegengestelde richtingen. Het laatste artikel (I.-S. Ahn) gaat over Calvijn in (Zuid-)Korea en hoort in strikte zin niet thuis in deze bundel over het Nederlands protestantisme.

Aan het begin van de 21^e eeuw lijken (door sommigen althans) weer wat bakens te worden verzet, nu het povere resultaat van een theologie die het geloof tot probleem maakt en de zelfkennis al meer losmaakte van de godskennis, zichtbaar is geworden. Kennisname van de erfenis van Calvijn leidt niet alleen tot ongemak, maar kan ook helpen daar vanaf te komen.

Nunspeet

W.A. den Boer

Paul van Geest, Eginhard Meijering en Liuwe Westra, *De status van de kerkvaders. Geschiedenis, thema's, perspectief*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2009, 244p., € 21,50 (ISBN 9789021142234).

De geschiedenis van de kerk van de eerste eeuwen staat in het kerk- en dogmenhistorisch onderzoek weer volop in de belangstelling. Tegelijk leeft bij velen in onze gesecculariseerde samenleving de vraag of bestudering van het denken van vroegchristelijke schrijvers zinvol of nodig is in een tijd waarin de kerk in het Westen afkalft en er bij velen een groot wantrouwen heerst tegen alles wat te maken heeft met leer, dogma en instituut. De schrijvers van dit boek achten dit wantrouwen niet terecht en pleiten voor een statusverhoging van de studie van de kerkvaders. Van Geest gaat in

op de weerbaarheid van de geschriften van de kerkvaders (zoals tegenstrijdige uitspraken, onbetrouwbare tekstverzamelingen enz.) en de vele vragen rondom de beoefening van het vak. Verhelderend is het onderscheid tussen *patrologie* als beschrijvende discipline en *patristiek*, waarbij de kerkvaders als geloofsgetuigen worden bestudeerd. Patristiek wordt door theologische vooronderstellingen bepaald en patrologie door literatuurhistorische. De auteurs zijn van mening dat we de heilzame spanning tussen beide benaderingen moeten laten staan zonder het feit uit het oog te verliezen dat ze elkaar nodig hebben.

Meijering stelt de vraag aan de orde naar het gezag van de kerkvaders in de loop der eeuwen. Hoe gingen tegenover Rome de reformatoren om met de *patres*? Ook de posities van Baur, Von Harnack en Barth komen ter sprake. Mooie bladzijden zijn gewijd aan Athanasius, en de ariane strijd. Het gaat, aldus Meijering, ten diepste om het spreken over God als een onafhankelijk van de mens bestaand Wezen. Dat is een vraag die nog niet van zijn actualiteit verloren heeft (Klaas Hendrikse, Kuitert, het ietsisme enz.).

Westra tenslotte zet zijn bijdrage in bij de beroemde uitspraak van Augustinus: 'God en de ziel begeer ik te kennen. Niets anders? Helemaal niets', en hij laat aan de hand van een concrete tekst - een aan Ambrosius toegeschreven verhandeling over de triniteit - de relevantie van de bestudering van de *patres* zien. Wie bereid is aandachtig te luisteren, de vaders te laten uitspreken en door het taalkleed heen te kijken, ontdekt hoe zeer zij de vragen naar God en de ziel ons midden in allerlei actuele discussies brengen. De kerkvaders gingen de uitdaging aan om hun visie op God en mens te verwoorden in een niet-christelijke cultuur. Het is de uitdaging waar kerk en theologie in een heel andere cultuur evenzeer voor staan.

Ik heb van de lezing van dit boek genoten. Het is uitermate instructief en helder geschreven. Het is niet bedoeld voor wie zweren bij de waan van de dag en de theologische hypes. Het is wel een boek dat je brengt bij de bronnen. Het leidt ons in in de geschiedenis van het vak, de resultaten van het onderzoek en de verschillende posities die in de loop der eeuwen zijn ingenomen. De auteurs verzwijgen de schaduwkanten van de geschiedenis van de vroege kerk niet. Te denken is aan de felle polemieken en de voor ons gevoel intolerante opstelling van sommige vaders. Voor verheerlijking van het verleden is geen reden. Voor canonisering evenmin. Maar christenen van vandaag doen er goed aan, schrijft Meijering, uit de bronnen van de patristiek te putten. Die inspiratie hebben we nodig als we tenminste God niet willen zien als interessante verbeelding, maar als een realiteit over Wie we eerbiedig nadenken en spreken (p. 150). Ik zeg het de auteur graag na. Ik teken daarbij wel aan dat deze uitspraak een geloofsapriori is. Maar is er wetenschap mogelijk zonder een apriori?

Tenslotte: de verschijning van dit mooie boek staat niet los van de oprichting van het Centrum voor Patristisch Onderzoek in 2008, een gezamenlijk initiatief de VU en de Universiteit van Tilburg. Het is verheugend dat protestanten en rooms-katholieken zich gezamenlijk buigen over de erfenis van het verleden, met het oog op de weg van kerk en theologie vandaag en morgen.

A. Noordegraaf

Neil Ormerod, *Creation, Grace, and Redemption* (Theology in Global Perspectives Series), Orbis Books, Maryknoll NY 2007, 228p., £ 10.99 (ISBN 9781570757051).

In dit boek schakelt Ormerod (*Australian Catholic University*; ook gepromoveerd in de wiskunde) vele onderwerpen zoals schepping, moreel kwaad, erfzonde, verlossing door het kruis van Christus, genade, kerk en sacrament, vergeving en verzoening, dood, leven na de dood en het einde van de geschiedenis/kosmos aan elkaar. Hij wil deze zaken doordenken in het licht van de

resultaten van de moderne wetenschap. De scheppingsleer wordt besproken in het licht van de 'Big Bang'-kosmologie en de evolutietheorie, het verzoeningswerk van Christus wordt verhelderd met behulp van de inzichten van René Girard en het einde der tijden wordt naast de 'Big Crunch'-theorie (de theorie dat de kosmos eens weer zal imploderen) gelegd. Ook komen hel, vagevuur, hemel, en de verhouding tussen lichaam en ziel aan de orde.

Volgens Ormerod moeten de grote vragen waarmee de christelijke traditie op dit moment worstelt opnieuw doordacht worden. Schepping, erfzonde en eschatologie zijn vaak gebaseerd op voorwetenschappelijke kosmologieën, die vandaag de dag niet langer geloofwaardig zijn. Ondanks al deze uitdagingen, blijven de antwoorden van de christelijke traditie op de grote vragen van het leven betekenisvol. De christelijke wijsheid kan alleen zijn levensvatbaarheid houden als het constant in dialoog is met de heersende cultuur.

De eerste hoofdstukken handelen over de schepping. De letterlijke lezing van Genesis acht Ormerod een misvatting van de literaire vorm van deze teksten. Evolutie van de mens uit andere levende wezens acht hij min of meer bewezen. Maar de mens onderscheidt zich door zijn geest of bewustzijn van andere levende wezens. De menselijke geest omschrijft Ormerod als iets in ons, dat verlangt naar betekenis, waarheid en waarde: 'That which searches for direction, that which yearns for purpose and meaning, that principle which is within us is the human spirit' (31). Ormerods positie lijkt in dit opzicht veel op die van Teilhard en Rahner.

In een ander hoofdstuk vraagt Ormerod waar we precies van worden bevrijd, als we zeggen dat Christus ons bevrijdt van 'original sin'. Het antwoord is: van onze situatie als slachtoffers. 'Original sin' moet gezien worden als 'our universal victimhood'. Er wordt tegen mensen gezondigd en dat geven we door. Ormerod komt dan met een moderne metafoor van het misbruikte kind. Er wordt in de eerste plaats vooral *tegen* zo'n kind gezondigd. Daardoor komt in het latere leven zo'n kind ook vaak tot zonde door dwangmatig geweld te gebruiken tegen anderen en tegen zichzelf. In dit verstoorde verstaan van het zelf ligt het hart van het mysterie van de erfzondeleer. Ik vind dit op zichzelf een zeer discutabel voorbeeld. Het gebeurt al veel te vaak dat van een slachtoffer een dader gemaakt wordt. Ormerod ziet dit mechanisme van 'blaming the victim' ook wel, maar toch kunnen we volgens hem op deze wijze de erfzondeleer verstaan als een niet-noodzakelijke, contingente, historische en niet ontologische constitutie van het mens-zijn (81).

Bij de verlossing door Christus gaat het om twee brandpunten: de verlossing van 'actual sins' en van 'original sin'. Voor de verlossing van de 'actual sin' wekt Jezus' offer in ons bekering op (subjectieve verzoeningsgedachte), maar voor onze verlossing van 'original sin' is meer nodig. 'We are all the victim of others' sins, all the way back to that first primal fault' (105). Deze staat heeft geen oordeel en vergeving nodig, maar heling en troost. Het offer van Jezus Christus is in dit verband een 'act of solidarity', omdat het een vrijwillige identificatie met ons slachtoffer-zijn is. De aandacht van Ormerod voor de plaats van slachtoffers in de verzoeningsleer heeft mij verrast en nodigt uit tot verdere discussie over het verstaan van de verzoening door het kruis van Christus.

IJsselmuiden A.H. van Veluw

Dorottya Nagy, *Migration and Theology*, (serie Mission nr. 50), Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 302 p., € 27,- (ISBN 978 90 239 2362 6).

De ondertitel van deze Utrechtse dissertatie, die tot stand kwam onder supervisie van prof. dr. Jan A. B. Jongeneel, prof. dr. Anne-Marie Kool en dr. Kim-Kwong Chan, luidt 'The case of Chinese Christian Communities in Hungary and Romania in the Globalisation-Context'. Daarmee is de

inhoud getypeerd. Na de val van het communisme kwam er in de landen van Oost Europa een instroom van migranten uit China, dat sinds 1978 een open-markt-economie kende, terwijl de gebeurtenissen op het Plein van de Hemelse Vrede in 1989 velen deden uitwijken, vooral ook een aantal zelfstandige ondernemers. Onder invloed van Chinese zendingsgenootschappen in de Verenigde Staten, Canada, Groot-Brittannië, Taiwan en Hongkong ontstonden buiten China Chinese gemeenten, waaronder vijf in Boedapest en één in Boekarest. De promovenda onderzocht of en hoe migranten en niet-migranten elkaar ontmoetten, ook in theologisch opzicht. Zo ontstond een hoogwaardig proefschrift, dat van prof. dr. Anne-Marie Kool een zeer waardeerende laudatie kreeg, temeer daar de promovenda in haar geboorteland Roemenië in een dubbele minderheidspositie verkeerde, namelijk Hongaars en Luthers; bovendien is ze ook nog vrouw.

Een centraal element in deze studie vormt het begrip naaste. De meest gangbare vertaling van Lev. 19 : 18 is: 'gij zult uw naaste liefhebben als uzelf'. Zo luidt ook de Griekse vertaling in het Nieuwe Testament (Lukas 10 : 27). Maar de Hebreeuwse tekst laat een andere vertaling toe. Ze wijst op een Joodse vertaling van Naftali Herz Wessely (1782): 'liebe den Nächsten, der dir gleich ist'; en op de vertaling van Buber en Rosenzweig: 'Halte lieb deinen Genossen, dir gleich'. Dat geeft een heel ander zicht op de naaste en vraagt om theologische herziening van de ontmoeting van migranten en niet-migrant. Ze zijn gelijkwaardig. 'Het (dit) concept van de "naaste" helpt migranten en niet-migrant om hun plaats te vinden in het kader van elkaars nabijheid en stelt hen in staat verantwoordelijkheid te nemen voor daden en handelingen die ze volbrengen in het proces van samenvlechting in de context van de globalisering'. Voor de autochtone christenen in Hongarije en Roemenië, die nauwelijks vertrouwd zijn met migratieissues, is dit van belang, zonder dat ze zich verplicht moeten voelen om problemen in de Chinese migrantenkerken op te lossen. Wat de praktijk betreft is de studie mede gebaseerd op een groot aantal interviews.

Dr. Nagy woont vanwege haar huwelijk in Nederland. De auteur en de lutherse gemeenschap met haar mogen van harte gefeliciteerd worden met dit verrassende proefschrift, dat ook actueel is in een context waarin nationalistische tendensen niet vreemd zijn.

Huizen

J. van der Graaf

J. Schaap-Jonker, *Ruimte om te horen. Preken en de psyche van de luisteraars*, Areopagus, Amersfoort 2009, 100 p., € 14,90 (9789075535709).

In 2008 promoveerde Hanneke Schaap-Jonker op het proefschrift *Before the face of God: an interdisciplinary study of the meaning of the sermon and the hearer's God image, personality, and affective state*. Binnen de serie 'Areopagus, (centrum) voor contextuele en missionaire verkondiging' van de IZB heeft zij *Ruimte om te horen* geschreven over de uitkomsten van haar onderzoek met het oog op predikanten.

Met veel genoegen heb ik dit boek afgelopen zomervakantie gelezen. De psychologische invalshoek van de hoorder werkt verfrissend voor theologen die veel nadruk leggen op het Woord. De laatste dienst zat mij tijdens het lezen nog vers in het geheugen. 'Ijdelheid der ijdelheden, alles is ijdelheid', was mijn kerntekst. Direct na de dienst sprak iemand mij aan op de preek. Gezien zijn reactie had ik zijn hart wel geraakt, al sloot deze niet aan bij wat hij verstond onder een goede preek.

Het boek is opgedeeld in tweeën. In het eerste deel (hst 1 t/m 5) neemt de auteur ons mee in haar empirisch onderzoek. Het tweede deel (hst 6 t/m 12) spitst zich toe op de vraag wat wij kunnen leren van de onderzoeksresultaten met het oog op de preek. De kernvraag is wat de relatie is tussen het godsbeeld, de persoonlijkheid, en de stemming van hoorders, en de betekenis die de

preek voor hen krijgt. Uit het omvangrijke onderzoek is naar voren gekomen dat de psychologische factor ongeveer 50% van de preekbetekenis verklaard. Thema's die samenhangen met iemands persoonlijkheidsstructuur, levensverhaal en godsbeeld worden in een preek opgepakt. De consequentie van bovenstaande is dat een predikant zich goed moet realiseren wie hij (zij) voor zich heeft. In de preekvoorbereiding komt niet alleen de exegese van het bijbelgedeelte voor, maar ook de exegese van de luisteraars. Deze studie onderstreept nog weer eens te meer dat pastoraat en prediking goed op elkaar dienen aan te sluiten. In dit tweede deel staan heel waardevolle aanwijzingen om dichter bij de hoorder te komen. Iedereen die de preekstoel beklimt, dient mijn inziens dit boek dan ook gelezen te hebben.

Bij het lezen van dit boek moest ik heel sterk denken aan het boek *Tekst en betekenis* van Paul Ricoeur. Vanuit de hermeneutiek weten wij dat de betekenis van een tekst niet alleen in de tekst zelf ligt. In de ontmoeting tussen de tekst en onszelf wordt de betekenis 'geboren'. De interpretatie van het gelezene komt tot stand in een wisselwerking tussen verklaren en verstaan. *Ruimte om te horen* heeft mij geleerd dat ik twee hermeneutische stappen moet maken in de preekvoorbereiding. Als eerste is daar het ontvangen van de boodschap van het bijbelgedeelte voor mijzelf. Vervolgens zal deze boodschap zo verwoord moeten worden dat de hoorder de ruimte krijgt om die te kunnen ontvangen. Deze tweede hermeneutische stap kan alleen goed gemaakt worden als de predikant ook (enige) kennis heeft van de psychologie. Toch blijf ik met één punt(je) zitten. Was mijn preek over Prediker 1,2 volgens deze studie nu wel of niet goed? Of beter verwoord: 'Is het ook niet zo dat in een preek ruimte moet blijven voor het vreemde van Gods Woord?'

Leiden

T. Jacobs

DOGMATIEK

Karl Barth, *De brief aan de Romeinen*, vertaling Mark Wildschut, Boom, Amsterdam 2008, x + xlv + xxvii + 605 pp., € 65,- (ISBN 9789085065173).

Dit is in allerlei opzichten een monumentale uitgave. Ten eerste is het de eerste volledige vertaling van de *Römerbrief* (2^e druk) in het Nederlands. Ten tweede is het de eerste geannoteerde uitgave ervan wereldwijd - zelfs het Duitse origineel is nog niet op deze wijze beschikbaar (de bezorgers van deze Nederlandse vertaling bereiden momenteel de geannoteerde uitgave van de *Römerbrief* in de *Karl Barth-Gesamtausgabe* voor). Ten derde is het door een zeer ervaren en professionele vertaler van geesteswetenschappelijk werk in het Nederlands overgezet. Ten vierde is het zeer compleet uitgegeven: inclusief de Woorden vooraf die Barth schreef bij de diverse edities (met in dat van de tweede editie o.a. de beroemd geworden kritiek op de historische kritiek), uitvoerige registers, een bibliografie, twee inleidingen (door Kees van der Kooi en Arie Spijkerboer) en zelfs twee leeslinten. En ten vijfde is het - met name door de Russisch-Nederlandse theoloog dr. Katja Tolstaja - gewoon voortreffelijk ontsloten. Tal van referenties aan Barths toenmalige context worden toegelicht, tal van verwijzingen naar klassieken gedetermineerd. En nog blijft het een complex boek, waarin men slechts geleidelijk aan thuis begint te raken.

Paradoxaal genoeg wordt deze uitgave gepresenteerd als een cultureel monument, thuishorend in de categorie 'religie' - terwijl het in werkelijkheid een doorlopende kritiek is op alle cultuur en religie. Het boek markeert immers Barths definitieve breuk met elke theologie die van de mens uit naar God toe denkt. Barth doet dat vanuit een diepgravende toeëigening - Van der Kooi wijst er in zijn inleiding terecht op dat dat woord hier meer op z'n plaats is dan exegese - van Paulus' brief

aan de Romeinen. Het gaat Barth erom zich wezenlijk te laten raken door de zaak waar het Paulus om gaat - een streven dat hij node miste in alle academische uitlegmethodes. Zoals zovaak in de kerkgeschiedenis (Augustinus, Luther, Wesley, Kohlbrugge) zou de inhoudelijke confrontatie met deze brief vervolgens een nieuwe betrokkenheid bewerkstelligen op het oordelende en vrijspreekende Woord van God.

God is God en de mens is mens - dat besef zindert als een gloednieuw verworven inzicht van begin tot eind door de bladzijden heen. Er is dan ook nauwelijks een argumentatieve opbouw te ontwaren. Eerder wordt alles in Paulus' brief gelezen als nog weer een bevestiging of uitwerking van dit basisinzicht. Barth had het zelfstandig moeten veroveren op een theologisch liberalisme dat vastgelopen was in een bondgenootschap met allerlei uiterst ambivalente menselijke aspiraties. Het is een inzicht dat hij daarom, nu hij het eenmaal verworven heeft, zo radicaal mogelijk doorvoert. Het gebeurt hier zelfs nog radicaler dan in de eerste druk, waarin dan toch de gelóvige mens met zijn levensvernieuwing nog in de buurt van God kwam. Die gedachte is in de tweede druk onder invloed van Kierkegaard (en Kohlbrugge?) verdampt. Een ethiek is hier nauwelijks meer mogelijk, zou Berkouwer klagen - Spijkerboer releveert het in zijn instructieve schets van Barths receptie in Nederland (xxxvi; laat men overigens bij een herdruk volstaan met één nummering in Romeinse cijfers in plaats van deze driemaal in te zetten) .

God is God - in de reflecties naar aanleiding van Romeinen 9 betekent dat bijvoorbeeld, dat we niet moeten denken Gods handelen begrepen te hebben wanneer we werken met een kwantitatieve verdeling in verkorenen en verworpenen. Het moet dialectischer: het gaat Paulus om God die in soevereiniteit verkiest én verwerpt en juist zo werkelijk God is. Met die God heeft dus elk mens te maken. We moeten dan ook vrezen voor de mogelijkheid van onze verwerping (zoals Jacob bij Pniël voor Ezau vreesde), en kunnen ons slechts in het geloof en nooit in aanschouwen vastklampen aan de realiteit van onze verkiezing. Het 'geheim van de eeuwige dubbele predestinatie' is 'het geheim van *de* mens en niet van *deze en gene* mens' (327). Een vlak universalisme kan men dat bepaald niet noemen, daarvoor wordt de hoogspanning te hoog opgevoerd. Tegelijk kon Barths stelligheid er op den duur toe leiden dat we toch weer gingen weten hoe het zit, namelijk dat 'dus' elk mens verkoren is. In dit manifest is dat echter nog nauwelijks te merken. Het accent op Gods soevereiniteit is zo verpletterend, dat het ook orthodox-gereformeerden te machtig was, en men zich afvroeg hoe het eigenlijk zit met Gods trouw. Barth ontkent die natuurlijk niet, maar zijn angst voor valse rust weerhield hem ervan om God van daaruit toch weer binnen handbereik te laten komen.

G. van den Brink

Dr. Willem J. Ouweneel, *De Geest van God. Ontwerp van een pneumatologie*, Uitgeverij H. Medema, Vaassen 2007, 450 p., € 39,95 (ISBN 906353485X).

Met dit 'ontwerp van een pneumatologie' opent dr Ouweneel zijn 'Evangelisch-Dogmatische Reeks', die negen delen moet gaan omvatten. De opzet doet denken aan die van de bekende serie 'Dogmatische Studieën' van G.C. Berkouwer, zij het dat de thematische indeling verder weg staat van die van een klassieke gereformeerde dogmatiek. Zo staat naast een deel christologie en verzoeningsleer een aparte soteriologie gepland, maar ontbreekt een monografie over doop en avondmaal. Mogelijk komen die echter aan de orde in het deel over de soteriologie of ook in de ecclesiologie.

Opvallend is dat het eerste deel van de reeks aan de pneumatologie gewijd is. Dat heeft alles te maken met de ontwikkelingen in zijn denken van Ouweneel. In de inleiding legt hij rekenschap af van de omslag in zijn visie op de geestesgaven. Zo'n dertig jaar geleden wees hij een spreken in

tongen als door de Geest ook aan de kerk van vandaag geschonken werkelijkheid nog beslist af, inmiddels is hij in dit opzicht fundamenteel van gedachten veranderd. Hij schreef er over in enkele boeken uit 2002 en 2003, waarbij hij echter het onbevredigend gevoel overhield dat er een pneumatologie onder lag, die er op een dag uit zou moeten komen. Daarom heeft hij het eerste deel van deze serie aan de leer van de Heilige Geest gewijd.

Een belangrijk kritiekpunt is dat de Middeleeuwen de pneumatologie schromelijk hebben verwaarloosd en dat ook de Reformatie een streng geordende geestelijkheid kende, waardoor het vrije werk van de Geest aan banden gelegd werd. Op de achtergrond van deze ontwikkelingen in de westerse kerk staat Augustinus, die de Heilige Geest als *vinculum amoris*, 'liefdeband' tussen de Vader en de Zoon, heeft bestempeld. Daardoor - zo is een vandaag vaak gehoord verwijt, waarbij Ouweneel zich aansluit - 'vervluchtigde' de persoon van de Geest. Hier zouden de oorsprongen van de *Geistvergesessenheit* in de theologie van de westerse kerk liggen.

Ouweneel legt door heel het boek sterke nadruk op de kracht van de Geest. De Geest omschrijft hij ook als 'de goddelijke persoon die in de gelovige diens nieuwe natuur een kracht komt schenken die deze van zichzelf niet heeft' (237). Principieel ligt er altijd een tijdsafstand tussen bekering en Geestesdoop. Het 'kan vele jaren duren voordat de krachtbron van de Geest geactiveerd wordt en de gelovige de vervulling met de Geest ervaart' (214). In de Reformatie stond 'begrijpelijkerwijs' de rechtvaardiging uit geloof centraal. 'De toenmalige situatie vereiste dat', maar dat mag ons de ogen er niet voor doen sluiten dat dit leerstuk in het Nieuwe Testament slechts een ondergeschikte rol speelt en dat de 'geestelijke groei van de gelovigen naar Gods beeld in Christus toe' (229) veel meer op de voorgrond staat.

De nadruk op 'kracht' impliceert ook dat de Heilige Geest gezien wordt als Degene die nú werkt. Daarmee hangt het afscheid van de centrale betekenis van de leer van de rechtvaardiging door het geloof nauw samen. Het gaat daarin immers niet enkel om een 'leerstuk', maar om de wijze waarop Gods heil in deze werkelijkheid ingaat. In het Nieuwe Testament - zo heb ik van J.P. Versteeg geleerd - heeft de relatie tussen de opgestane Christus en de Geest een eschatologisch karakter. Dat houdt in: Christus is opgestaan in het Koninkrijk van God en Hij geeft ons de Geest als eerste gave of onderpand. De Heilige Geest stelt de toekomst van Christus tegenwoordig zonder dat het onderscheid van Gods Koninkrijk en deze wereld ook maar enigszins wordt tenietgedaan. Wij blijven als zondaars mensen van *deze* aeon, en de Geest is de Geest der heiligheid. Dat de Geest zó vanuit de toekomst van de verheerlijkte Christus tot ons komt is kenmerkend voor de wijze waarop Hij kracht oefent. Het heil in Christus - zou men kunnen zeggen - staat daarom altijd principieel in het teken van de rechtvaardiging. Dit besef speelt bij Ouweneel geen rol. Typerend acht ik de titel van hoofdstuk 14: 'De toekomst van de Heilige Geest'. De lijnen lopen van deze wereld naar de toekomst, terwijl dat in het Nieuwe Testament dus andersom is.

Over deze en andere zaken - onder meer de waardering van Augustinus - zal het goed zijn, als er discussie komt. De vragen zijn er belangrijk en ook actueel genoeg voor en dit ontwerp van Ouweneel verdient serieuze discussie.

G.C. den Hertog

Willem J. Ouweneel, *Het plan van God. Ontwerp van een voorbeschikkingsleer*, Medema, Vaassen 2008, 355 p., € 35,95 (ISBN 9063535414).

Ouweneel waagt zich in dit boek aan de oude netelige vragen rond de verhouding van goddelijk en menselijk handelen, van verkiezing en vrijheid. Wie in deze "Evangelisch-dogmatische reeks" een

reeks onversneden arminiaanse antwoorden op deze vragen zou verwachten, wordt meteen al door de allereerste pagina verrast. Daar is namelijk een citaat van J.G. Woelderink afgedrukt waarin het misbruik van de verkiezingsleer weliswaar wordt gelaakt, maar de verkiezende liefde van God als zodanig juist beleden. Ook Ouweneel houdt in dit boek vast aan een soeverein wilsbesluit van God tot verkiezing, waarin het behoud van de mens gegrond is. Maar hij komt van daaruit tot een voorstel om het felle conflict dat deze positie opleverde met het arminianisme te boven te komen.

Terecht begint Ouweneel bij de algemene vraag naar de verhouding tussen goddelijk en menselijk handelen. Hij pleit daarbij voor een 'viatorische benadering'. Als ik het goed zie wil hij met die term enerzijds onderstrepen dat wij mensen slechts *viatores* (wandelaars onderweg) zijn, die het geheel niet kunnen overzien en dus onze logica niet moeten overschatten. Anderzijds richt hij de aandacht ermee op de wegen (*viae*) van God, die zijns inziens verschillen van Gods eeuwige raad. Die laatste ligt vast, en valt door mensen niet te beïnvloeden. Maar niet alles wat gebeurt is in Gods raad opgenomen. Er zijn ook de wegen van God in de tijd, en daarin reageert God op wat mensen vrijelijk doen. Ouweneel werkt dat exegetisch uit, en neemt het in dit verband ook op voor de realiteit van de zogeheten antropomorfismen: God reageert met vreugde of juist met verdriet, boosheid en pijn op wat mensen doen. Het menselijk handelen staat echter de realisering van Zijn *raad* niet in de weg. Zoals een schaakgrootmeester (het beeld stamt van de hier niet genoemde Peter Geach) kan Hij die immers, afhankelijk van de zetten van zijn matige tegenspelers, op heel verschillende manieren verwerklijken. Op deze wijze weet Ouweneel determinisme te vermijden, zonder met het zogeheten 'open theïsme' te hoeven zeggen dat de toekomst ook voor God nog onzeker is. Het biedt hem ook een begaanbare weg inzake het probleem van het kwaad (h.11).

Moeilijker wordt het wanneer een en ander wordt doorgetrokken naar de predestinatieleer (h.12-14). Ouweneel erkent dat hier sprake blijft van een 'onoplosbare problematiek' (259). Toch zoekt hij hier een weg boven hyper-calvinisme en arminianisme uit die zowel bijbels-theologisch als pastoraal verantwoord is. Daarbij heeft hij goede woorden over voor de Dordtse Leerregels (m.n. natuurlijk voor het *non eadem modo* uit het Besluit), en doet hij de intentie van dit geschrift m.i. recht. Tegelijk wijst hij op allerlei bijbelplaatsen over bekering als actieve daad van de mens die in de gereformeerde traditie veelal onvoldoende serieus genomen zijn. Sterk vond ik in dit verband ook de passages waarin hij vooroordelen en karikaturen over en weer probeert door te prikken. Met dat alles baant Ouweneel de weg voor een convergentie tussen de evangelicale en gereformeerde wereld die op dit punt zeer welkom is.

Natuurlijk valt er ook wel wat op het boek aan te merken. Zo is de setting sterk Amerikaans, met veel aandacht voor discussies in de VS en veel minder voor continentale theologen die in Nederland invloedrijk zijn. Van Barths inzet in de verkiezingsleer bijvoorbeeld maakt Ouweneel zich mijns inziens echt te gemakkelijk af. Maar dat neemt niet weg dat hij ons met dit boek een goede en belangrijke dienst heeft bewezen.

G. van den Brink

Dr. Willem J. Ouweneel, *De schepping van God. Ontwerp van een scheppings-, mens- en zondeleer*, Uitgeverij H. Medema, Vaassen 2008, 303 p., € 34,95 (ISBN 9789063535292).

Dit is al het derde deel van de 'Evangelisch-Dogmatische Reeks', die Dr Ouweneel in hoog tempo bezig is te schrijven. De vaart zit er dus goed in! In het Woord vooraf schrijft hij zelf, dat in dit deel meer verschillen tussen gereformeerden en evangelicalen aan het licht zullen komen, maar hij stelt met nadruk dat zijn boek niet als polemisch geschrift tegen de gereformeerde theologie is

bedoeld. De overeenkomsten zijn groter dan de verschillen, meent hij, en bovendien signaleert hij 'verblijdende verschuivingen' op gereformeerd erf.

In zijn benadering van schepping en zonde toont Ouweneel zich schatplichtig aan de reformatische wijsbegeerte, als hij nadrukkelijk de 'ontisch-creatuurlijke structuren' die God in de schepping heeft gelegd onderscheidt van de 'moreel-religieuze gerichtheid van het hart'. De zonde heeft het 'zijn' van de geschapen werkelijkheid dus niet aangetast. Deze benaderingswijze bepaalt in hoge mate zijn visie op de aard en de reikwijdte van de zonde en op de (on)vrijheid van de wil. Er hangt ook mee samen dat hij niet alleen het huwelijk als scheppingsorde, dus van vóór de zondeval, aanwijst, maar ook de staat (78, 245). Opvallend is de sterke koppeling die hij aanbrengt tussen zonde en seksualiteit: eten van de boom van kennis van goed en kwaad is het verlies van de seksuele onschuld (154).

Uitvoerig betoogt Ouweneel dat Adam niet heilig en rechtvaardig was, maar dat pas kon worden ná de kennis van goed en kwaad. De mens was immers niet alleen zonder ervaringskennis van het kwade, maar óók van het goede (163, 177). Ouweneel gaat daarmee in de richting van een uitleg van Genesis 3, zoals die in de Verlichting vaak is verdedigd, namelijk als noodzakelijke stap in de richting van de menselijke zelfwording - in de richting van autonomie -, maar hij onderscheidt zich daar principieel van doordat hij de slang als het hoofd van alle demonische machten bestempelt. Bij de schepping was al sprake van een confrontatie tussen God en de chaosmachten, wier dreiging al klinkt in het *tohuwabo*, de 'duisternis' en de 'watervloed'.

Dat deze gedachten nogal wat met zich meebrengen voor het geheel van de geloofsleer - en ook voor de praktijk van het leven - mag duidelijk zijn. Het zou ook daarom goed zijn, als er een discussie over de opvattingen die Ouweneel hier naar voren brengt op gang komt. De beperkte ruimte die een recensie kent, schiet daarvoor tekort. Lastig is ook wel, dat Ouweneel zó te werk gaat, dat hij voortdurend meningen van anderen weergeeft en soms haast terloops zijn eigen positie markeert. Een eigen argumentatief betoog ontbreekt echter doorgaans.

G.C. den Hertog

Klaus-Dieter Straßburg, *Die Trinitätslehre im jüdisch-christlichen Dialog*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2009, 304 pp. € 29,90 (ISBN 0783788723705).

Deze studie werd als dissertatie verdedigd bij prof. Dietrich Korsch aan de Philipps-universiteit te Marburg. Ze beoogt de joods-christelijke verhouding opnieuw te doordenken en vat daarbij om zo te zeggen de koe bij de horens, door in te zetten bij de kern van wat joden en christenen scheidt: het verstaan van wie God is. Strassburg gaat er namelijk van uit dat de centrale belijdenissen over de eenheid resp. de drie-eenheid Gods het kristallisatiepunt vormen van alle inhoudelijk-theologische vragen die in de joods-christelijke dialoog een rol spelen.

Maar is het Godsbegrip wel zo diametraal verschillend als op het eerste gezicht lijkt? Is de kloof wel zo onoverbrugbaar? Strassburg betoogt verrassenderwijs dat de intern-christelijke verschillen inzake de triniteitsleer goed beschouwd veel groter zijn dan die tussen sommige trinitarisch denkende christelijke enerzijds en niet-trinitarisch denkende joodse theologen anderzijds. Hij probeert dat te laten zien door eerst de grondgedachten van de joodse denkers Martin Buber en Franz Rosenzweig inzake de godsleer weer te geven. Het blijkt dat beiden enerzijds vast willen houden aan Gods God-zijn, zijn eeuwigheid en macht, maar Hem anderzijds ook willen zien als wezenlijk betrokken op zijn schepselen en volstrekt gevoelig ('affizierbar') voor het lijden in de wereld. Alleen hoe die twee precies samengaan in God, dat blijft problematisch. Dezelfde tweeslag

blijkt in een tweede ronde ook aanwezig in de ontwerpen van de christelijke theologen Jürgen Moltmann en Friedrich-Wilhelm Marquardt, zij het dat die deze ieder op een eigen manier trinitarisch uitwerken. Ook zij slagen er daarbij echter geen van beiden in om de kloof tussen eeuwigheid en tijd, macht en lijden, toorn en liefde in God werkelijk te overbruggen. Dat zou alleen kunnen door ofwel het lijden (en in Marquardts geval speciaal: de *shoah*) niet voluit serieus te nemen, ofwel door juist Gods heerschappij niet voldoende te honoreren en Hem tot slachtoffer van de geschiedenis te maken. Evenmin als Buber en Rosenzweig ontkomen Moltmann en Marquardt dus aan de gedachte van een kloof (*Riss*) in God, die hoogstens eschatologisch voorgoed ongedaan gemaakt wordt (maar dat moeten we dan maar hopen).

Op dit punt nu voert Strassburg de triniteitsleer van Barth zoals nader uitgewerkt door Jüngel in, als een *tertium* vanwaaruit dit structurele probleem in de godsleer zijns inziens kan worden overwonnen. Barth dacht namelijk vanuit een werkelijke en eeuwige eenheid (en niet slechts, zoals Moltmann, een eenheid-in-liefde) tussen de Vader en de Zoon, waarbij hij ook nog eens weigerde om die Zoon als *logos asarkos* te beschouwen. Het is juist de mens Jezus Christus, die als een gevloekte aan het kruishout stierf, die van eeuwigheid af één is met de Vader. En het is dan ook, voegt Jüngel toe, de Vader die zodoende in de Zoon de dood in het goddelijk leven opnam en overwon. Een dergelijk Godsverstaan nu doet recht aan eenheid van macht en liefde in God, en voorkomt dat God wordt voorgesteld als slachtoffer van de geschiedenis. In feite, zo betoogt Strassburg, doen Barth en Jüngel op deze wijze daarom recht aan de *intenties* van Buber en Rosenzweig, die immers ook geen dualistisch godsbegrip wilden, maar er maar niet in slaagden daaraan te ontkomen.

Dat is een fascinerende these, die in de tweede helft van het boek bevraagd wordt op haar consequenties voor meer concrete *issues* in het joods-christelijke gesprek: de vraag of het mogelijk is gemeenschappelijk de éne God te belijden, de vraag wat het christelijk getuigenis jegens Israël wel en niet moet zijn, de verhouding tussen ethische en theologische problemen in de dialoog, en de betekenis van de holocaust. Of Strassburg's these ook *overtuigend* is, staat intussen open voor discussie. Is zijn weergave van Moltmann bijvoorbeeld helemaal fair, of tekent hij hem toch teveel als een proces-theoloog? En komt in de lijn Barth-Jüngel de eigenheid van de Heilige Geest niet tekort, omdat met de verhouding tussen Vader en Zoon toch eigenlijk alles al gezegd is? Is bovendien de triniteitsleer bij Strassburg (net als bij vele anderen) niet meer *chiffre* voor iets anders (namelijk voor het samendenken van Gods eeuwigheid en zijn betrokkenheid op de tijd) dan dat het nog werkelijk over drie personen in de ene God gaat? Dit soort vragen nemen niet weg, maar laten hopelijk juist zien, dat het hier om een uitdagende en knappe studie gaat.

G. van den Brink

Ingolf U. Dalferth, *Malum. Theologische Hermeneutik des Bösen*, Mohr Siebeck, Tübingen 2008, 593 p., € 79,- (ISBN 9783161494475).

In *Malum* beschrijft Dalferth een theologische hermeneutiek van het kwaad. Daarmee bedoelt hij een 'verheldering van hermeneutische handelingen, waarmee mensen reageren op kwaad en onheil in hun leven door terug te grijpen op iets goddelijks, goden of god' (VII). De vraagstelling is theologisch: welke strategieën gebruiken mensen om het kwaad in relatie tot God en God in relatie tot het kwaad te verstaan, speciaal in een christelijke levensoriëntatie (14)? Het boek is grotendeels gewijd aan drie van deze strategieën. Dalferth beschrijft ze niet alleen, maar evalueert ze ook; hij wil weten hoe God in christelijk perspectief tegenover het ervaren kwaad voorgesteld en gedacht moet worden.

Dalferth begint met de benadering van ‘malum’ als *privatio boni*. Hierin gaat het vooral om kosmologische vragen: welke plaats heeft het kwaad in de schepping? God wordt in deze traditie in zijn goedheid gezien, tegenover het kwaad. Via een bespreking van het (neo)-platonisme, Augustinus en Leibniz komt Dalferth tot een negatieve evaluatie. De vraag waarom er kwaad is dat er niet moest zijn blijft open. Bovendien komt in deze benadering het kwaad niet ter sprake vanuit het verschijnen van kwaad in mensenlevens, of vanuit God die van het kwaad verlost.

De tweede benadering ziet ‘malum’ als *malefactum*. Nu ligt het accent op de mens en zijn zonde. Niet het geheel staat centraal, maar de enkeling als dader. Nu passeren (opnieuw) Augustinus, de Lutherse orthodoxie en Kant de revue. Hoe belangrijk Dalferth contingentie en (menselijk en goddelijk) handelen ook vindt, toch vindt hij deze benadering te beperkt. Sinds Darwin kan zijns inziens het kwaad niet meer gezien worden als of menselijke schuld of goddelijke straf op die schuld. Het dader-perspectief is belangrijk, maar te smal.

Dalferth verdedigt zelf een derde benadering: ‘malum’ als ongelof. Nu staan begrippen als zonde, geloof, rechtvaardiging en verlossing centraal. Mensen leven volgens Dalferth ofwel op de plaats van het ongelof, ofwel dankzij Gods zelfcommunicatie op de plaats van het geloof. Daar wordt God niet alleen gezien als goed (Plato) of als degene die in zijn gerechtigheid het kwaad bestrijdt, zoals delen uit het Oude Testament hem laten zien. Vooral is God degene die het kwaad overtreft met zijn liefde. In kruis en opstanding van Jezus Christus laat God zien dat Hij met zijn liefde zelfs het extreemste tegendeel daarvan met goedheid beantwoordt, het kwaad krachteloos maakt, en iets nieuws scheidt. Als God dit bij Jezus kan doen, kan Hij het bij iedereen doen.

Malum is een indrukwekkend boek, waarin naast Dalferths beheersing van de stof de waarde van zijn hermeneutische benadering blijkt. Zijn startpunt ligt in de praktijk van het gewone leven waarin kwaad als storing inbreekt. Kwaad is iets dat door iemand als kwaad ervaren wordt. Tegelijk merkt Dalferth op dat vanuit Gods perspectief onze ervaring van goed en kwaad gecorrigeerd kan worden. Door de omweg via God wordt het kwaad niet zinvol, maar wordt in het licht van Gods liefde wel een andere instelling tegenover het kwaad mogelijk. Het scheidt niet meer van Gods liefde.

Tegelijk blijf ik met fundamentele problemen zitten. Dalferths benadering richt zich vooral op de soteriologie: God redt van het kwaad. In de vraag naar de oorsprong van het kwaad is hij minder geïnteresseerd. Hij distantieert zich van een theodicee (die hij ziet als ‘uitgesproken en ook uitdrukkelijk gewilde versmalling’, 37). In deze contingente wereld, die ontstaan is via evolutie, en waarin mensen in vrijheid handelen, is het kwaad een gegeven. Het is jammer dat Dalferth niet nog radicaler begonnen is bij de reactie van mensen op ervaren kwaad. Veronderstelt de klacht niet, dat er een machtige God is die het kwaad waardoor iemand getroffen wordt had kunnen voorkomen? Theologisch vraagt dit om meer dan spreken over verlossing alleen. Meer dan in eerder werk fungeert het Oude Testament in dit boek. De historische reconstructie van het ontstaan van het OT maakt echter, dat Dalferth het leest vanuit de ballingschap en de daarbij behorende geloofscrisis. De plot van het OT met daarin motieven als schepping, uittocht en afval van Gods volk analyseert hij niet, terwijl deze voor Gods omgang met het kwaad wel bepalend is.

Tot slot: volgens Dalferth voltrekt Christus’ opstanding zich buiten Jezus’ autobiografisch perspectief, in het perspectief van de gelovigen (475). Dat werkt door in hoe Dalferth aankijkt tegen de gevolgen van Gods reddende handelen in ons leven. Hoe waardevol zijn hermeneutische benadering ook is, volgens mij vraagt het NT om een krachtiger soteriologie.

WIJSBEGEERTE

Cees Dekker, René van Woudenberg en Gijsbert van den Brink (red.), *Omhoog kijken in platland. Over geloven in de wetenschap*, Ten Have, Kampen 2007, 432 p., € 24,90 (ISBN 90789025957766).

Deze bundel is de derde (en laatste?) in een serie die zijn oorsprong heeft in de discussie over *Intelligent Design*, met dien verstande dat ons redactielid Van den Brink in de redactie van dit boek de plaats heeft ingenomen van Ronald Meester. De vorige bundels gingen over 'schepping en evolutie' en over 'toeval en doelgerichtheid in de evolutie'. Deze bundel is breder en diverser, zoals alleen al de indeling in zes rubrieken laat zien. Achtereenvolgens komen aan de orde: (1) wetenschap en christelijk geloof, (2) de geloofwaardigheid van de bijbel, (3) de natuur van de natuur, (4) de aard van de geest, (5) de grens van mens en machine en (6) goed, kwaad en God.

De bundel is geen eenheid, en dat viel ook niet te verwachten. Zo heeft Van de Beek een andere kijk op de relatie van geloof en wetenschap dan Van den Brink. Het zijn bij de eerste meer twee werelden, zonder veel 'consonantie'. Boeiend is een opstel - van Sarot - over de vraag of bidden helpt in de derde rubriek en van Glas over neurowetenschap en de vrije wil in de vierde rubriek. Uit de vijfde rubriek stip ik de bijdrage van Jochemsen over 'ethiek van onderzoek met stamcellen' aan en uit de zesde rubriek die van Van Woudenberg over 'evolutionaire verklaringen van de moraal'.

Het boek sluit af met een prachtig essay van de schrijver Willem Jan Otten, die 'onverklaarbaarheid' met 'ondoorgroendelijkheid' contrasteert: we wonen in een 'verklaarbare' wereld, maar ons bestaan is 'ondoorgroendelijk'. Volgens hem typeert dat deze bundel die - met die typering sluit Otten af - is 'geschreven in vertrouwen, niet in zekerheid'. Die begrippenparen geven een richting aan, maar pretenderen niet een laatste woord te spreken.

Het mag duidelijk zijn dat dit boek veel bevat dat voor ieder die geïnteresseerd is in de vraag, wat er vandaag op het terrein van diverse wetenschappelijke disciplines speelt - en wat dat impliceert aan vragen en uitdagingen voor christenen. Mocht het mogelijk de laatste publicatie in een niet officieel als zodanig benoemde serie zijn, deze gesprekken gaan door en móeten doorgaan. De diversiteit in zienswijzen tussen de auteurs onderling alleen al vraagt erom.

G.C. den Hertog

CULTUUR

Herman M. van Praag *God en Psyche. De redelijkheid van het geloven. Visies van een jood*, Boom, Amsterdam 2008 (2^e druk 2009), 416 p. € 32,50 (ISBN 9789085063919).

Professor Van Praag noemt zichzelf een neo-dualist (en komt uit bij Descartes [Deel I - Excursie III]). Hij spreekt over psychische stoornissen als ziekten van lichaam en ziel. Natuurlijk bestaat dat niet zonder functionerend brein, maar monisme, reductie van ziel tot lichaam bestrijdt hij met kracht. Vandaar de aanduiding neo-dualist, al gaat het hem niet om de term. Dat mag wel opmerkelijk heten gegeven het feit dat Van Praag toch vooral bekend is geworden als de grondlegger van de biologische psychiatrie in Nederland, met internationale faam. Ondanks zijn leeftijd, hij zou zelf wellicht eerder zeggen 'dankzij' en bezwaar maken tegen dat 'ondanks', is hij een nog altijd veel gevraagd spreker in binnen- en buitenland. Wat velen echter niet weten is dat hij altijd al naast zijn onderzoek op het terrein van de biologische psychiatrie, en vooral onderzoek naar depressie, belangstelling toonde voor het grensgebied van psychiatrie en religie, en daarover ook publiceerde.

Het boek bestaat uit vier delen. Deel I *Divergenties* gaat over de grenzen tussen normale en abnormale religiositeit. Van Praag noemt religiositeit affiniteit met de religieuze grondgedachte, die het bestaan van God inhoudt, als een bovennatuurlijke instantie, die een fundamentele invloed uitoeft op het bestaan. Bepalend is ontvankelijkheid, zowel emotioneel als cognitief, voor het begrip God, affiniteit voor eredienst en rituelen, en aanvaarding van een mens- en wereldbeschouwing. Voor Van Praag is religieuze ontvankelijkheid een 'normaal bestanddeel van de menselijke conditie', normaal omdat het frequent voorkomt en functioneel is (blz. 27). Zodoende kan hij ook spreken over afwijkende religiositeit in de vormen van ongelooft, hypo- en hyperreligiositeit; daar worden nogal wat 'noten' gekraakt, zodat het niet helemaal verwonderlijk is dat Van Praag waarschuwt voor al te lange tenen hier en daar. Het boek kan een specimen van het nieuwe vak 'neuro-theologie' genoemd worden (Deel I, hoofdstuk 2). Want ook van religiositeit en spiritualiteit moet gelden, net als van alle andere gedrag, dat er hersenfuncties moeten zijn die ermee samenhangen. De neurotransmitter Serotonine, bekend van angst en stemmingsproblemen, blijkt ook hier een rol te spelen. Van Praag bespreekt het met allerlei andere gegevens uitvoerig om vervolgens te laten zien dat deze bevindingen allermindst de eindoverwinning van het atheïsme of het demasqué van religie betekenen.

Deel II is het exegetische deel. Aan de hand van de geschiedenissen van bijbelse en buitenbijbelse figuren bespreekt Van Praag verlies van hoop (Saul), verlies en rouw (Job), strijd en multiple loyaliteiten (Flavius Josephus). In Deel III gaat Van Praag op zoek naar de *Convergenties* tussen psychiatrie en religie en spitst dat vervolgens toe op de vraag hoe die twee in zijn leven samenkomen. Dat geeft een heel persoonlijke invulling aan de thematiek. Het is de spanning tussen het individu als subject en unicum én het individu als deel van een collectivum die hem vanuit het judaïsme en in de psychiatrie intrigeren. Hij laat zien hoe die spanning hem in zijn wetenschappelijke arbeid leidde, zodat ineens maar niet zomaar blijkt 'dat de psychiater Van Praag tot op zekere hoogte naar de jood Van Praag is gemodelleerd' (blz. 251). Deel IV is een slotbeschouwing die handelt over *Geloof en rede*. Daaraan zijn toegevoegd excursies over (Joden)haat ('Jodenhaat acht ik een pathologisch verschijnsel met slechte prognose', blz. 364.), verstarring in het joodse denken en over 'Ik en de ander' (tegen een overdosering van zelfverwerkelijking en individualisering).

Er gebeurt in dit boek veel meer dan hier weergegeven kan worden. Het gaat niet alleen over psychiatrie en religie. Het gaat veel dieper en breder. Dat is mede het gevolg van het feit dat Van Praag een veel bredere visie op psychiatrie heeft dan slechts een 'gewoon' medisch vak, hetgeen bepaald tegen de heersende stroom ingaat. Het gaat in dit boek samengevat om drie kernvragen: 1) de algemene vraag naar hoe hersenactiviteit omgezet wordt in 'non-materie', namelijk denken, willen, beleven en voelen; 2) de vraag naar wat het cerebrale substraat is van mijn 'zelf', mijn unieke en eenmalige ik; 3) de vraag of alles wat ik ervaar slechts alleen afhankelijkheid is van een functionerend brein of dat er elementen in voorkomen die daar boven uit stijgen en niet zomaar voor natuurwetenschappelijke exploratiemethoden toegankelijk zijn. Ik ken geen Nederlandstalig boek dat ook maar in de buurt komt van wat hier heel specifiek geboden wordt.

Harderwijk

P.J. Verhagen

Hans Werkman, *Bijeen met man en muis. Ervaringen met Ida Gerhardt, Gerrit Achterberg, Guillaume van der Graft, Jan Wolkers, Jan Siebelink, Oek de Jong en anderen*, EON Pers, Amstelveen 2009, 272 p., € 21,50 (ISBN 9789077246269).

Hans Werkman, vanaf de jaren zeventig literair criticus van het *Nederlands Dagblad*, biedt hier nogmaals een verzameling 'rondzwervende' recensies, artikelen en interviews aan, voornamelijk

verschenen in het genoemde dagblad en de literaire tijdschriften *Woordwerk* en *Liter*. De ondertitel laat al zien waar zijn belangstelling vooral op gericht is: literatuur die een relatie heeft met het christendom. Maar de namen van Jan Wolkers en Oek de Jong in de ondertitel maken direct al duidelijk dat hij als criticus de confrontatie met andersoortige literatuur niet uit de weg gaat.

De titel van de bundel is ontleend aan het gedicht 'Eben Haëzer' van Gerrit Achterberg, waarin deze een 'besloten zaterdagavond' tekent op de boerderij, met als een van de regels: 'Daar woonden wij bijeen met man en muis.' De eerste drie bijdragen handelen dan ook over deze dichter van grootse allure.

Van de opstellen - in totaal 23 - springen er enkele echt uit. Zo 'De uitdaging van de moderne literatuur' waarin Werkman een overzicht geeft van de verschuivingen in het leesgedrag en de literatuurkritiek op christelijk erf. Hij geeft daarin ook zijn eigen positie aan: ruimer dan het *Reformatorisch dagblad*, in het voetspoor van de vroegere critici J. van Doorne (in *Trouw*) en C. Rijnsdorp (in *De Rotterdammer*). Het gaat hem om de gecombineerde aandacht voor zowel de vormtechnische aspecten als voor het wereldbeeld en de ethiek in het literaire werk. Anders gezegd: geen identificatie met de moderne literatuur, maar (begeleide) confrontatie. Hij plaatst zichzelf, als vertegenwoordiger van de vrijgemaakt-gereformeerden, tussen de 'gewone' gereformeerden en de reformatorischen.

Deze stellingname is goed te illustreren met zijn benadering van Jan Wolkers: enerzijds de erkenning dat Wolkers een buitengewoon schrijftalent heeft en in zijn werk ook tederheid, mededogen en verlangen aan de orde stelt, maar anderzijds dat hij een 'seksuele uitvreter' is die 'nooit is ontgroeid aan zijn puberteit'.

Werkman is een goed kenner van de naoorlogse christelijke literatuur en dat is door de hele bundel heen te merken. Duidelijk stelt hij dat de term 'christelijke literatuur' twee aspecten heeft, waarvan geen van beide gemist kan worden: 'literatuur' staat voor 'kunstzinnige verfijning en originaliteit' en 'christelijk' voor impliciete of expliciete verwoording van 'hoop [...] omdat Christus is opgestaan'. Een christelijke boodschap volstaat niet om van literatuur te spreken. Wie meer zicht wil krijgen op de naoorlogse stroming van de christelijke literatuur, vindt in deze bundel veel informatie, niet alleen over de auteurs die in de ondertitel genoemd zijn, maar ook over diverse anderen, zoals Jan Willem Schulte Nordholt en P.J. Risseeuw.

Informatief zijn vooral de positiebepalingen en overzichten die de bundel ons aanbiedt: bijvoorbeeld de plaats die Gerrit Achterberg innam tussen de protestanten, de plaats van christenreconsentenen in het landschap van de literatuurkritiek en de positie van de christelijke literatuur in het literaire bedrijf van de laatste halve eeuw.

BOEKAANKONDIGINGEN

Tom Beaudoin, *Witness to Dispossession. The Vocation of a Post-modern Theologian*, Orbis Books, Maryknoll (N.Y.) 2008, 200 pp., £16.99 (ISBN 9781570757853).

Essays van een Amerikaanse theoloog waarin deze de ‘concerns’ van de rooms-katholieke theologie blootstelt aan de filosofie van Michel Foucault. Een geloofwaardige theologie moet leren van het postmoderne wantrouwen jegens de vaak subtiele machtsmechanismen die de samenleving maar ook de kerk domineren. Dat inzicht levert een kritische stellingname op jegens de overgeleverde leer, die zich immers slechts in een geschiedenis van geweld en machtsmisbruik heeft doorgezet, maar evenzeer jegens allerlei modern-christelijke alternatieven. Het komt er op aan af te zien van alle absoluutheidsaanspraken en zo, in alle zwakheid (vgl. Bonhoeffer), te laten zien wat christen-zijn inhoudt.

G. van den Brink

Erik Borgman, Kees van der Kooi, Akke van der Kooi, Govert Buijs e.a., *De werking van de Heilige Geest in de Europese cultuur en traditie*, Kok, Kampen 2008, 200 p., € 16,95 (ISBN 9789043514934).

Deze bundel bevat de Leidse Lezingen opgenomen, gehouden tijdens een studiedag in 2008 rond het thema van de titel van deze publicatie, en een reeks artikelen (o.a. van Henk Bakker, Jan Hoek, Nynke Dijkstra, Henk de Roest, Theo Hettema) die vanuit verschillende perspectieven het werk van de Geest naspeuren en aanwijzen in de werkelijkheid van vandaag. Het geheel vormt een veelvoud aan stemmen, die elkaar vaak aanvullen maar elkaar soms ook nogal tegenspreken. Steeds weer blijkt de relatie tussen Christus en de Geest het cruciale punt te zijn als het gaat om de vraag hoe en waar het werk van de Geest zichtbaar wordt in onze samenleving, zowel in relatie tot de voortgaande secularisatie als de herlevende religiositeit. Als geheel is het een boeiende bundel die theologen veel te denken geeft en afwisselend instemming en tegenspraak oproept.

P.J. Visser

Mijnke Bosman, Johan Goud en Marius van Leeuwen (red.), *Een weg van vrijheid. Reflecties bij de nieuwe remonstrantse belijdenis*, Meinema, Zoetermeer 2007², 118 p., € 12,90 (ISBN 9789021141183).

In deze bundel is de tekst van ‘De ‘belijdenis van 2006’ - ‘de nieuwe remonstrantse belijdenis’, zoals de ondertitel vermeldt - opgenomen, met een historische schets van Marius van Leeuwen over hoe Remonstranten door de eeuwen heen met belijdenissen zijn omgegaan en van Johan Goud over de achtergronden van deze belijdenis. Daarna volgen een dertien korte bijdragen, onder de kopjes ‘spirituele reflecties’ en ‘reacties’, waarna het bundeltje afsluit met de tekst van eerdere remonstrantse belijdenis - die van 1940 - en de ‘proeve van een belijdenis van 2004’, die aan die van 2006 ten grondslag ligt.

G.C. den Hertog

Eberhard Busch, *Barth* (Abingdon Pillars of Theology), Abingdon Press, Nashville 2008, 95 pp., £6.99 (ISBN 9780687492466).

Ik krijg de indruk dat dit de vertaling is van een boekje dat eveneens in 2008 onder de titel *Karl Barth. Einblicke in seine Theologie* bij Vandenhoeck & Ruprecht verscheen. Maar de uitgever wil kennelijk suggereren dat het speciaal voor de Amerikaanse markt geschreven werd, hij vermeldt deze voorloper althans niet. Het gaat om een nieuwe introductie van de nestor in het Barth-onderzoek in Barths leven en werk - feitelijk een miniatuur-uitgave van zijn eerdere *Die grosse Leidenschaft* (1998). Beide uitgaven vertonen dezelfde structuur: drie hoofdstukken met biografische informatie, gevolgd door thematische samenvattingen van de KD. Per hoofdstuk toegevoegde 'Questions for reflection' maken dit boekje geschikt voor de collegezaal.

G. van den Brink

Lawrence W. Farris, *Ten Commandments for Pastors Leaving a Congregation*, William B. Eerdmans, Grand Rapids Michigan / Cambridge UK 2007, 91 p., Z 12,= (ISBN 9780802829245).

Dit boekje biedt wat de titel belooft: tien hoofdstukken, die even zo vele 'geboden' behelzen voor de pastor die uit een gemeente vertrekt. Die moet weten wanneer het tijd is om te vertrekken, zijn of haar opvolger een goede start bieden, wegblijven als je eenmaal afscheid genomen hebt, transparant zijn over zichzelf, op het eigen gezin letten en ook nog mild zijn voor zichzelf. Er is ook nog een 'elfde gebod': het aangezicht naar Jeruzalem richten.

G.C. den Hertog

Judith Frishman en Staf Hellemans (red.), *Het Christendom en de wereldreligies. Dialoog en confrontatie*, Uitgeverij Van Gruting (Faculty of Catholic Theology Utrecht/Tilburg), Utrecht (2008), 240 p., € 26,50 (ISBN 9789075879469).

Deze bundel met bijdragen van vooral rooms-katholieke auteurs beoogt een bijdrage te leveren aan de voortgang van de interreligieuze dialoog, zoals die vandaag plaatsvindt. Ondanks de verschillende bijdragen is de opzet van het boek een systematische. Na een viertal boeiende artikelen die principieel ingaan op de vragen rond de dialoog (o.a. van Anton Houtepen die schrijft over de reformatorische benadering), volgt een viertal artikelen die de dialoog en confrontaties behandelen tussen christendom en resp. jodendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme. Op drie vragen wordt steeds antwoord gegeven: 1) wat zijn de belangrijkste discussiepunten tussen de twee religies; 2) wat zijn de belangrijkste ontwikkelingen na 1960 en na 1980; 3) wat zijn de verwachtingen en wat kan/moet er gebeuren. Het bijzondere van deze bundel is dat het een niet alleen laat zien welke maatstaven binnen de afzonderlijke religies - niet alleen in het christendom - worden aangelegd ter beoordeling van andere religies. Het wordt geïmplementeerd door twee bijdragen over de mystiek als dé religieuze ontmoetingsplaats (Marcel Poorthuis) en over de les die we kunnen trekken uit de Franse *laïcité*. De bundel biedt een schat aan informatie. Vanuit gereformeerd perspectief zijn er echter veel vragen te stellen aan de inhoud.

P.J. Visser

Jan van Hooydonk (red.), *Jezus, de enige ware? Debat over de uniciteit van Jezus*, Meinema, Zoetermeer 2009, 92 pp., € 14,50 (ISBN 978902114231).

Het oecumenisch opinieblad *Volzin* vroeg elf Nederlandse en Vlaamse theologen wie Jezus is en of Hij 'de enige ware' is. Zoals te verwachten was, vertonen de antwoorden een grote variatie. De joodse, de niet-westerse en de feministische Jezus komen langs, maar ook de bijbelwetenschappelijke

lijke (dat is tegenwoordig de plurale) en de esoterische visie. Mij spraken het meest aan de kritische reactie van Bas Plaisier op Manuela Kalsky ('Alleen in het kruis vinden wij behoud', naar een regel van Fedde Schurer), de bijdrage over Jezus bezien vanuit het zuiden door Wout van Laar, en de leerzame slotbeschouwing van Martien Brinkman ('Je kunt van Jezus niet alles maken').

G. van den Brink

Alister McGrath, *Doubt in Perspective. God is bigger than you think*, Inter Varsity Press, Leicester 2007, 142 p., £ 6,99 (ISBN 9781844741373).

In dit boekje - een kleine, 'handige' pocket - laat de bekende apologeet Alister McGrath een aantal twijfels de revue passeren. De eerste hoofdstukken gaan in op de vraag wat twijfel is en wat niet, en wat de verhouding is tussen twijfel en de vruchteloze zoektocht naar zekerheid. Vervolgens gaat hij in op de twijfel met betrekking tot wereldbeschouwingen en op persoonlijke aspecten van twijfel, om daarna een aantal inhoudelijke vormen van twijfel te bespreken: aan het evangelie, aan jezelf, aan Jezus Christus en aan God, om het af te sluiten met een tweetal hoofdstukken waarin hij respectievelijk aangeeft hoe met twijfel om te gaan en ervoor pleit twijfel in perspectief te zien.

G.C. den Hertog

Andriy Mykhaleyko, *Per aspera ad astra. Der Einheitsgedanke im theologischen und pastoralen Werk von Josyf Slipyj (1892-1984). Eine historische Untersuchung*, Augustinus bei echter, Würzburg 2009, 452 p. € 42,- (ISBN 9783429041786).

Op zestienjarige leeftijd nam de auteur in 1992 deel aan een eredienst ter gelegenheid van de overbrenging van het gebeente van kardinaal Slipyj van Rome, waar deze sinds zijn Russische strafkampperiode vele jaren in ballingschap had geleefd, naar Lemberg (Oekraïne). Die dienst maakte zoveel indruk op hem, dat hij later dit proefschrift wijdde aan deze metropoliet van de (met Rome geünieerde) Oekraïens Grieks-Katholieke Kerk. Het boek handelt met name over Slipyj's oecumenische inzichten en zijn streven om tot eenheid te komen met de Oekraïens Orthodoxe Kerk. De protestantse kerken in Oekraïne bleven zo te merken buiten Slipyj's oecumenische blikveld.

G. van den Brink

Benno van den Toren, *Doordenken over God*, Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 72 p. € 8,90 (ISBN 9789023923503).

Dit boekje is bedoeld voor kringgesprekken (en kent dan ook gespreksvragen), maar heeft bewust niet de vorm van een serie bijbelstudies meegekregen. Het wil namelijk helpen samenhang aan te brengen tussen de verschillende dingen die christenen aangaande God geloven, om zo een al te fragmentarisch beeld van God te overstijgen. Op deze manier laat Van den Toren het belang van de geloofsleer (in dit geval vooral de Godsleer) zien 'voor het alledaagse leven met God'. De hoofdstukken verschenen eerder als artikelen in *Idea*, en de bedoeling is dat later op deze basis soortgelijke boekjes zullen verschijnen over antropologie, christologie en pneumatologie. Wat mij betreft een uitstekende formule.

G. van den Brink

INGEKOMEN BOEKEN

Barnard, Marcel en Haar, Gerda van de, *De Bijbel cultureel. De Bijbel in de kunsten van de twintigste eeuw*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer/ Uitgeverij Pelckmans, Kapellen 2009, 694 p., € 75,- (ISBN 9789021142203).

Bauckham, Richard a.o., *The Epistle to the Hebrews and Christian Theology*, Wm. Eerdmans Publishing CO, Grand Rapids 2009, 473 p., \$ 36,- (ISBN 9780802825889).

Beale, G.K., *We Become What We Worship. A Biblical Theology of Idolatry*, IVP Academic, Downers Grove, Illinois 2008, 341 p., \$ 17.16 (ISBN 9780830828777).

Beaudoin, Tom, *Witness to Disposition. The Vocation of a Postmodern Theologian*, Alban Books, Edinburgh 2008, 200 p., £ 16,99 (ISBN 9781570757853).

Boer, W. den Boer, *Calvijn en het Nederlandse Calvinisme*, Apeldoornse Studies no. 53, Theologische Universiteit, Apeldoorn 2009, 48 p., € 7,50 (ISBN 9789075847260).

Bos, Jan Anne, *Roeien voor het leven...de kerk en een nieuwe hominide*, Uitgeverij Narratio, Gorinchem 2009, 358 p., € 22,50 (ISBN 9789052639307).

Bruijn, Enny de, *Revius, de mooiste gedichten*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 52 p., € 10,90 (ISBN 9789023924234).

Bruijne, Otto de, Pit, Peter en Timmerman, Karin, *Ooit evangelisch. De achterdeur van evangelische gemeenten*, tweede druk, Uitgeverij Kok, Kampen 2009, 180 p., € 15,90 (ISBN 9789043516846).

Calvijn-Werken vertaald in het Nederlands (CD-Rom), Uitgeverij Kok ten Have, Kampen 2009, € 99,-.

Campi, Emidio, Reich, Ruedi, *Consensus Tigurinus (1549). Die Einigung zwischen Heinrich Bullinger und Johannes Calvin über das Abendmahl. Werden-Wertung-Bedeutung*, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2009, 401 p., € 34,80 (ISBN 9783290175153).

Fruytier, Jacobus, *Groot Voorrecht. De zegen van een christelijke opvoeding*, Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 2009, 221 p., € 19,90 (ISBN 9789088651359).

Geest, P.J. van, Meijering, E.P., Westra, L.H., *De status van de kerkvaders. Geschiedenis, thema's, perspectief*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2009, 243 p., € 21,50 (ISBN 9789021142234).

Graaf, J. van der, Lam, H.J., Verboom, W., *Het Woord der prediking. Handreiking voor predikanten*, deel 6, Uitgeverij Kok, Kampen 2009, 304 p., € 29,90 (ISBN 9789043516181).

Hallewas, Eddy en Mudde, Hans (red.), *Luthers gezien. Een oude traditie in een nieuwe kerk*, Uitgeverij Kok ten Have, Kampen 2009, 208 p., € 24,90 (ISBN 9789043516716).

Harten, P.H. van, *De Erskines. Inleiding tot hun leven en geschriften*, Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 2009, 175 p., € 15,90 (ISBN 9789088651976).

Heer, J.M.D. de, *De evangelische beweging*, Uitgeverij Den Hertog, Houten 2009, 196 p., € 15,90 (ISBN 9789033122460).

Hoek-van Kooten, A.B.F., Steeg, G.J. van en anderen, *Op weg naar samen. Werkboek voor bijbelse huwelijksvoorbereiding*, Serie Bijbel, huwelijk en gezin, Uitgeverij Kok, Kampen 2009, 139 p., € 14,50 (ISBN 9789043516372).

Holtzapffel, Koenraad Jan, *Een vrijzinnige kijk op de laatste dingen. Over het eschatologisch element in de vrijzinnig protestantse theologie van de twintigste eeuw, in het bijzonder bij de*

remonstranten K.H. Roessingh, H.J. Heering en G.J. Heering, Uitgeverij Narratio, Gorinchem 2009, 230 p., € 21,50 (ISBN 978909291).

Horn, Friedrich Wilhelm und Zimmermann, Ruben, *Jenseits von Indikativ und Imperativ. Kontexte und Normen neutestamentlicher Ethik/ Contexts and Norms of New Testament Ethics*, Band I, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuten Testament 238, Mohr und Siebeck, Tübingen 2009, 386 p., € 99,- (ISBN 9783161499975).

Houwelingen, P.H.R. van, *Timotheüs en Titus. Pastorale instructiebrieven*, Uitgeverij Kok, Kampen 2009, Commentaar op het Nieuwe Testament, derde serie, afdeling Brieven van Paulus, 319 p., € 34,90 (ISBN 9789043516792).

Iersel, A.H.M. van en Eerbeek, J.D.W. (red.), *Handboek justitiepastaat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastaat*, Publicatiereeks van het centrum voor Justitiepastaat, Uitgeverij Damon b.v., Budel 2009, 594 p., € 34,90 (ISBN 9789055739585).

Janse, Sam, *Inleiding op de deuterocanonieke boeken*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 448 p., € 25,- (ISBN 9789023923862).

Jüngel, Eberhard, *Die Leidenschaft, Gott zu denken. Ein Gespräch über Denk- und Lebenserfahrungen*, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2009, 84 p., € 14,80 (ISBN 9783290175375).

Klinken, Gert van, *Christelijke stemmen over het Jodendom. Zestig jaar Interkerkelijk Contact Israël (ICI), 1946-2006*, Uitgeverij Eburon, Delft 2009, 192 p., € 16,- (ISBN 9789059723290).

Koster, Edwin en Stoker, Wessel (red.), *Roman en religie. Bespiegelingen over godsdienst in 'Knielen op een bed violen'*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 231 p., € 21,50 (ISBN 9789021142456).

Kraan, P. van der, Herik, A.J., Pals, A., *Leren om te Leven*, deel 3a en 3 b, Uitgeverij Jongbloed, Heerenvveen 2009, 144 en 143 p., € 6,95 en € 6,95 (ISBN 9789058299260 en 9789058299277).

Maat, Heleen, *Religious Diversity, Intelligibility and Truth. An inquiry into epistemological and theological aspects of religious pluralism*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 160 p., € 19,90 (ISBN 9789023924265).

McGrath, Alister, *Een open geheim. Natuurlijke theologie als brandpunt van geloof, kunst en wetenschap*, Uitgeverij Kok, Kampen 2009, 441 p., € 39,90 (ISBN 9789043516471).

Middleton, Eric, *Terug naar Platland. Zoeken naar de antwoorden op grote vragen. Ingeleid door Arjan Markus*, 203 p., € 16,90 (ISBN 9789023923923).

Mulder, M.C. en Noordegraaf, A., *Wees heilig. Joden en christenen luisteren naar Leviticus 19*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 178 p., € 14,90 (ISBN 9789023923480).

Ouweneel, Willem J., *Het zoenoffer van God. Ontwerp van een verzoeningsleer*, Uitgeverij Medema, Vaassen 2009, 365 p., € 36,95 (ISBN 9789063535520).

Paschke, Boris Alexander, *Particularism and Universalism in the Sermon on the Mount*, Evangelische Theologische Faculteit, Leuven 2009, 203 p. (geen handelseditie).

Pink, Arthur W., *Roemt Zijn deugden. De eigenschappen van God*, Uitgeverij De Banier, Apeldoorn 2009, 112 p., € 14,90 (ISBN 9789032606694).

Plantinga-Kalter, Ingrid, *De gereedschapskist van de gemeenteopbouwer. Een inleiding op gemeenteopbouw*, Uitgeverij Buijten & Schipperheijn, Amsterdam 2009, 100 p., € 15,- (ISBN 9789058814487).

Ruler, A.A. van, *Verzameld Werk, deel 3: God, schepping, mens, zonde. Bezorgd door Dr. D. van Keulen*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 524 p., € 49,90 (ISBN 9789023921684).

Smedema, I.J. , *Grond onder de voeten. Karl Barths scheppingsleer in KD III/1 opnieuw gelezen*, Boekencentrum Academic, Zoetermeer 2009, 331 p., € 27,90 (ISBN 9789023924272).

Spurgeon, C.H., *De stem des bloed. Acht preken*, Uitgeverij De Banier, Apeldoorn 2009, 164 p., € 10,90 (ISBN 9789033606915).

Spurgeon, C.H., *Aller oog zal Hem zien*, Uitgeverij De Banier, Apeldoorn 2009, 160 p., € 10,90 (ISBN 97890336300002).

Steutel, Jan W., Ruyter, Doret J. de, Miedema, Siebren, *De gereformeerden en hun vormings-offensief. Liber Amicorum voor Leendert F. Groenendijk*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2009, 222 p., € 19,90 (ISBN 9789021142470).

Stoppels, Sake, *Voor de verandering. Werken aan vernieuwing in gemeente en parochie*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 244 p., € 22,50 (ISBN 9789023923954).

Vergunst, P.J. *Dienst van mensen. Een dwarsdoorsnede van een generatie hervormd-gereformeerde predikanten*, Uitgeverij Jongbloed BV, Heerenveen 2009, 148 p., € 17,50 (ISBN 9789058299482).

Vermaat, P., *Liever toch bezoek. Over de laatste eer*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 154 p., € 13,50 (ISBN 9789023923480).

Ytsma, Boele P., *Van de kaart. Manifest van een gepassioneerde twijfelaar*, tweede druk, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 213 p., € 14,90 (ISBN 9789023924005).

Zwiep, A.W., *Tussen tekst en lezer. Een historische inleiding in de bijbelse hermeneutiek. Deel I: De vroege kerk-Schleiermacher*, VU Uitgeverij, Amsterdam 2009, 453 p., € 35,95 (ISBN 9789086593422).